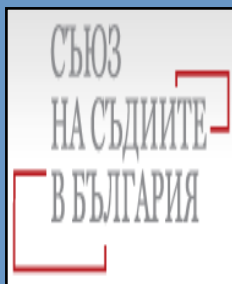

РИСКОВИ КРИМИНОГЕННИ И ВИКТИМОГЕННИ ФАКТОРИ ПРИ ДЕЦАТА

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ,
КРИМИНОЛОГИЧНИТЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ
ОСОБЕНОСТИ НА РИСКОВЕТЕ

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪДЕБНАТА ПРАКТИКА
ПО РАЗПОЗНАВАНЕ, ОЦЕНКА
И УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКОВЕТЕ

София, 2009–2011

РИСКОВИ КРИМИНОГЕННИ И ВИКТИМОГЕННИ ФАКТОРИ ПРИ ДЕЦАТА

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ,
КРИМИНОЛОГИЧНИТЕ
И ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ
ОСОБЕНОСТИ НА РИСКОВЕТЕ**

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪДЕБНАТА ПРАКТИКА
ПО РАЗПОЗНАВАНЕ, ОЦЕНКА
И УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКОВЕТЕ**

**Рискови криминогенни и виктимогенни фактори
при децата, 2010**

изследване

Автори: Колектив

Рецензенти:

доц. Нели Петрова-Димитрова

доц. Владимир Велинов, дм

© Съюз на съдиите в България, издател

© „Камея Дизайн“ ООД, предпечатна подготовка

© „Камея Дизайн“ ООД, корица

ISBN: ISBN 978-954-92585-2-3

РИСКОВИ КРИМИНОГЕННИ И ВИКТИМОГЕННИ ФАКТОРИ ПРИ ДЕЦАТА

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ,
КРИМИНОЛОГИЧНИТЕ
И ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ
ОСОБЕНОСТИ НА РИСКОВЕТЕ**

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪДЕБНАТА ПРАКТИКА
ПО РАЗПОЗНАВАНЕ, ОЦЕНКА
И УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКОВЕТЕ**

Авторски колектив:

Д-р Ива Пушкарлова
Д-р Георги Петрунов
Георги Кирилов
д-р Калоян Харалампиев

Външни супервизори:

Доц. Павлина Петкова, дпмн
Елена Йончева

Изследователски екип:

Д-р Ива Пушкарлова
Д-р Георги Петрунов
Георги Кирилов
Деана Димова
Иван Иванов
Деан Паскалев
Адриана Стоичкова
Надежда Малинова

Рецензенти:

Доц. Нели Петрова-Димитрова
Доц. Владимир Велинов, дм

София, 2009-2010 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	7
I. Показателите на престъпността на ненавършилите пълнолетие.....	11
II. Количествените показатели на престъпността на децата.....	13
1. Видове статистики	13
2. Съвместимост на статистиките.....	24
3. Общи изводи	37
III. Престъпленията на децата и срещу децата. Социологически анализ по количествени показатели.....	39
1. Динамика и структура на престъпността с извършител дете.....	39
2. Динамика и структура на противообществените прояви на децата.....	43
3. Динамика и структура на престъпленията с пострадало дете. Основни фактори за превръщане на децата в жертви.....	45
IV. Понятие за рисков фактор.....	50
V. Видове рискови фактори	52
1. Класификации.....	52
2. Рискови фактори според произхода им: макросоциални, микросоциални и индивидуални.....	53
3. Рискови фактори според значението им за поведенческите отклонения при децата.....	92
VI. Действие на рисковете.....	97
VII. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове.....	106

Резюме.....	119
Заклучение. Препоръки	129
Използвана литература	132
Приложения.....	136
Цветно приложение.....	186

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	
ВКС	Върховна касационна прокуратура
ВУИ	Възпитателно училище-интернат
ДАЗД	Държавната агенция за закрила на детето
ДПС	Детска педагогическа стая
ЗБППМН	Закон за борба с противообществения прояви на малолетни и непълнолетни
ЗЗД	Закон за закрила на детето
МВР	Министерство на вътрешните работи
МКБППМН	Местна комисия за борба с противообществения прояви на малолетни и непълнолетни
НК	Наказателен кодекс
НПК	Наказателен процесуален кодекс
НСИ	Национален статистически институт
СПИ	Социално-педагогически интернат

Статистическото и криминологичното изследване, изследването на съдебното разпознаване и управление на рисковете, както и аналитичното интерпретиране на резултатите за целите на социологическото и психологичното изследване е осъществено в рамките на проект на Съюза на съдиите в България: „Единен индекс на детската престъпност”, финансиран от УНИЦЕФ-България за 2009-2010 г., а социологическото и психологичното изследване в частта за събиране и първична обработка на емпирични данни – в рамките на проект на Съюза на съдиите в България „Братчетата на Гаврош пред Темида: правосъдие в полза на детето”, финансиран от Министерството на правосъдието на Република България за 2009-2010 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

„Сееш мисъл и жънеш действие; сееш действие
и жънеш навик; сееш навик и жънеш характер; сееш
характер и жънеш съдба.”

Текери

Престъпността е постоянен проблем за всяко общество. Когато се свързва с деца, независимо дали извършители или жертви, обществеността става особено чувствителна към него. Според едни мнения престъпността сред децата се дължи на липсата на родителски контрол, според други проблемът е в неработещата образователна система или огромното влияние на електронните медии и по-конкретно насилието, което непрекъснато залива децата от телевизионните екрани и интернет игрите. Не липсват и по-глобални изказвания, които виждат основните фактори като следствие от разрушаването на съществуващите норми и правила, живот в ценностен безпорядък и липса на морални устои в цялото общество.

Въпросът за причините, обуславящи изявата на детето като жертва или извършител на престъпление, е едновременно свръхизследван и подценяван. Изписано е много, но се знае малко, абстракцията на теоретичното заключение често не кореспондира с непосредствените потребности на реалния живот, в който растат поколения деца.

Конфликтът на детето със закона се определя от сложна съвкупност от разнообразни обстоятелства с несигурно

РИСКОВИ ФАКТОРИ

проявление в действителността. Това са рискове, които присъстват в света и на извършителя, и на жертвата и го деформират не само чрез ограбване на обективните възможности за развитие, но и чрез изкривяване на възприятията във вътрешния свят. Обусловените от рискове процеси са едновременно обективни и субективни, външни и вътрешни, осъзнати и несъзнателни. Те определят житейския опит на детето и самоличността му, а житейският опит и степента на изградена индивидуална идентичност определят уязвимостта му на рискове от различен вид.

Тези особености трябва да бъдат отчитани при всеки съдебен процес, в който участва дете. Липсата на специализирани съдилища, непоследователното прилагане на изградените добри практики на правораздаване спрямо дете жертва или извършител, фрагментарната по структура информацията относно младежката престъпност и престъпността с пострадало дете и редица други фактори понякога не позволяват на конкретни деца да бъде осигурен справедлив процес. Оттук произтича необходимостта от комплексно и дълбоко познаване на обществените явления, свързани с тези видове престъпност, както от юридическа, така също и от криминологична, социологическа и психологична гледна точка.

Различните науки интерпретират зависимостта на детското развитие от рисковете на средата по различен начин. Биологичните теории се съсредоточават върху генетична абнормност и соматичната типология. Психологичният подход разглежда дезадаптивното поведение на детето като резултат от агресивните родителски стилове и субективните преживявания на отхвърленост и емоционална депривация (лишеност). Социологията изследва социално-културните фактори, които нарушават съответността между възискателността на обществото и готовността му да оказва подкрепа. Правният модел търси зависимостите между

Въведение

формалната нормативна регулация и социалнозначимото индивидуално поведение.

Настоящото изложение обединява разбиранията на различните науки, за да отговори на въпросите за същността и видовете криминогенни и виктимогенни рискове за формиране на отрицателно поведение при децата и за начините, по които тези фактори са управляеми чрез законодателната и правораздавателната политика на държавата.

Дете е всяко физическо лице, ненавършило пълнолетие. Когато то е на възраст до 14 години, е малолетно и не носи наказателна отговорност за действията си. Между навършени 14 и ненавършени 18 години детето е непълнолетно и може да носи облекчена наказателна отговорност, ако бъде съдебно установено, че е разбирало свойството и значението на извършеното и е могло да ръководи деянието си. След навършване на 16 години отговорността е по-тежка и се доближава до тази, която носят пълнолетните.

Тези възрастови граници са възприети в повечето държави с някои изключения относно малолетието: Швейцария (7), Великобритания (10), Словакия Швеция (15), много бивши съветски републики (16), Полша (17).

Малолетните и освободените от наказателна отговорност непълнолетни могат да бъдат адресати на възпитателни мерки, чиято цел е да подкрепят позитивното им развитие в посока спазване на закона и интегриране в обществото и да отстранят негативните отклонения в поведението им.

Източник: ЗЗД, НК, НПК, ЗБППМН, международни актове по правата на детето в сила за Република България

I. Показателите на престъпността на ненавършилите пълнолетие

д-р Ива Пушкарлова

„Всеки човек има три характера: този, който му приписват; този, който сам си приписва, и този, който в действителност има”

(Виктор Юго)

Овладеяването на престъпността сред ненавършилите пълнолетие лица пряко зависи от изчерпателността, своевременността и обективността на достъпната информация за нея. Това поставя въпроса за показателите, чрез които тя се измерва и предвижда.

В настоящото изследване под **измерване на престъпността** се разбира достоверно представяне на нейните качествени и количествени особености в конкретен период от време (2000 г. и 2009 г.) на територията на Република България по начин, който показва взаимодействието между измерваните величини.

Измерването на престъпността зависи от нейното дефиниране. Според разбирането, застъпено в настоящото изследване, общата категория „престъпност на децата” е изградено на основата на нормативноустановените понятия за престъпление (чл. 9, ал. 2 от НК) и противообществена проява (чл. 49а от ЗБППМН) и разграничението на лицата, ненавършили пълнолетие, според възрастовата граница на наказателната отговорност (чл. 31 и сл. от НК). Тази категория включва както тясното понятие за престъпления, извършени от наказателноотговорни непълнолетни, така и деянията, разкриващи от обективна страна признаци на престъпления и извършени от малолетни и наказателнонеотговорни непълнолетни деца. Категорията на противообществените

прояви на децата е гранична, тъй като тя понякога включва общественноопасни деяния на наказателнонеотговорни деца, но в повечето случаи се отнася до девиантни прояви с отрицателен, но не и общественноопасен характер. Поради това подходът към нея е силно диференциран при подчертан стремеж да се избягват обобщения¹.

Количествените показатели за престъпността, разглеждана като съвкупност от общественноопасни прояви, представляващи престъпления от обективна страна и извършени от деца, са показателите, използвани от криминалната статистика. Те могат да се обособят в следните групи според вида информация, която предоставят: измерители на обема, интензивността и динамиката на престъпността (брой извършени престъпления, брой извършители, т.е. заподозрени/уличени, обвиняеми, осъдени, освободени от наказателна отговорност с налагане на възпитателна мярка и др.) и измерители на структурата на престъпността (вид престъпления, особености на извършителя и пр.).

¹ Авторите на изследването приемат за безспорна тезата за противоконституционност на понятието за „противообществена проява“ в качеството му на неопределено по съдържание законово основание за налагане на възпитателни мерки, чиято репресивност, особено на най-тежките от тях, ги обуславя като видове наказания. Те се присъединяват към аргументите, изложени в **Кънев, К.** Българската система на правораздаване за деца в конфликт със закона и международните стандарти. Доклад, представен на конференция: Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), 24 октомври 2008 г.; **Пушкарлова, И.** Държавната реакция срещу общественноопасно поведение на дете, ИСДП, юли 2009 г., www.sapibg.org/uploads/Izsledvane%20MOT_Iva%20Pushkarova_11.2009.pdf; **Стойчев, Л.** Институциите в България: Комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, сп. Тема, 2008 г. <http://www.bghelsinki.org/obektiv/2008/155/155-03.pdf> и др. Професионалната позиция на авторския екип е, че понятието „противообществена проява“ създава нетърпимо юридическо положение на тежко и непосредствено увреждане на правовия принцип и на правата на детето, което изисква незабавната отмяна на ЗБППМН.

Качествените показатели за престъпността са факторите, които я обуславят (криминогенни и виктимогенни рискове).

Източниците на информация за тези показатели са емпирични виктимизационни изследвания, изследвания сред деца-правонарушители и деца с девиантно поведение, което не се е изразило в правонарушение, статистически данни на НСИ, ДПС, МКБППМН, МВР, прокуратурата, съдилищата и други институции, както и специализирани правни, психологични, социологични и статистически изследвания на явленията, относими към престъпността сред децата.

II. Количествените показатели на престъпността на децата

*д-р Калоян Харалампиев
д-р Ива Пушкарлова*

1. Видове статистики

Криминална статистика на МВР (полицейска статистика)

Полицейската статистика отразява заявената престъпност. След 1989 г. при формирането ѝ е възприет принципът на регистриране на инцидентите. Тя си служи със следните измерители:

- 1. Заявени престъпления.** Това са престъпления, за които в МВР има заявителски материал;
- 2. Регистрирани престъпления.** Това са всички заявени престъпления, за които:

РИСКОВИ ФАКТОРИ

- досъдебното производство е образувано с акта за първото действие по разследването, извършено от дознател (включително бързи и незабавни производства);

- е образувано досъдебно производство от прокурор по материали, изпратени от органи на МВР;

- е образувано досъдебно производство от прокурор и разследването е възложено на разследващ полицей от МВР;

- досъдебното производство е образувано с акта за първото действие по разследването, извършено от следовател;

- извършената проверка е приключила и материалите са изпратени в прокуратурата с мнение за образуване на досъдебно производство, което се води от следовател (срещу известен или неизвестен извършител);

- са извършени неотложни действия по разследването при условията на бързо или незабавно производство и материалите са изпратени на съответния следовател.

3. Разкрити престъпления. Сред основните проблемни зони на полицейската статистика е именно критерият „разкрито престъпление”, който няма еднозначно установено съдържание. Той не е нормативноустановен в наказателните закони, които са основен източник на понятията за престъпността, а следователно и на показателите за нейното измерване. Различни интерпретации свързват разкриваемостта с определени моменти от хода на наказателния процес. Това са например образуване на досъдебно производство срещу известен извършител; привличане на лице като обвиняем с постановление на орган на предварителното производство; съставяне на обвинително заключение на разследващия орган, в което за автор на деянието се сочи определено лице; внасяне на обвинителния акт в съда; осъждане на подсъдимия на първа инстанция и др.²

² Вж. **Вучков, В.**, Полицейската статистика – широко затворени очи, Дневник, 23.04.2008 г.

Количествени показатели

Подзаконовата нормативна основа на полицейската статистика съдържа и други критерии, относими към фактически обстоятелства, на които са противопоставими сериозни възражения за противоречие с наказателното законодателство³. Сред тях са:

- самопризнание на извършителя, формулирано като лично явяване на лицето пред органите на полицията с признание за извършеното от него престъпление. Самопризнанието никога няма наказателноправна стойност на факт, доказващ авторство.

- извършителят е заловен при или непосредствено след извършване на престъплението. На този ранен етап авторството все още е недоказано;

- установяване на извършителя при оперативно-издирвателна дейност, която по принцип не създава годеи доказателствен материал;

- разследването е приключило с обвинително заключение срещу извършителя или материалите от проверката са предадени на прокурора с мнение за образуване на досъдебно производство срещу известен извършител. Тези документи изразяват становището на разследващия орган и нямат нито доказателствен, нито юридически обвързващ ефект;

- досъдебното производство срещу известен извършител е образувано с акта за първото действие по разследването, извършено от следовател, и са осъществени процесуални действия с участие на полицейски служител.

От гледище на наказателното законодателство **престъплението може да се счита за разкрито единствено**

³ Вж. Инструкция за полицейската статистика (1998 г.), Инструкция за организацията на работа на структурните звена на МВР по заявительския материал за престъпления от общ характер (2006 г.), Методически указания за събиране на данни и автоматизирана обработка на полицейската статистика във връзка с регистрирането на заявительски материали за извършени престъпления от общ характер (2006 г.)

от момента на влизане в сила на осъдителна присъда срещу обвиняемото лице, тъй като дотогава презумпцията за невиновност поддържа съмнение в авторството. Това съмнение е толкова по-голямо, колкото по ранен е етапът на наказателния процес. Поради това разкриваемостта е извънредно проблемен показател за измерване на престъпността от полицейските органи, ангажирани именно с началните етапи на процеса. Изглежда, че в качеството си на статистически индикатор тя има повече значение за отчитане на ефективността на полицията, отколкото за наблюдение на престъпността и в този смисъл обслужва ведомствени, а не публични интереси.

Порази това този индикатор следва да бъде изоставен, а вместо него да бъдат възприети еднозначно установени от НПК факти от хода на процеса: брой подадени съобщения за извършено престъпление, съставляващи законен повод за образуване на наказателно производство (чл.209 НПК); брой образувани досъдебни производства и брой откази от образуване; брой лица, привлечени като обвиняеми; брой досъдебни производства, приключили с обвинителни заключения; брой внесени обвинителни акта, брой прекратени производства, брой спрени производства; брой постановени осъдителни и оправдателни присъди в съответните инстанции и пр.⁴

4. Установени извършители. Това са лицата, за които органите на полицията са събрали достатъчно данни за тяхната виновност в извършване на престъплението, и:

- са привлечени като обвиняеми в хода на разследването, което е приключило с обвинително заключение;

- материалите за тях са изпратени на прокуратурата с мнение за образуване на досъдебно производство срещу известен извършител;

⁴ Вж. Вучков, В. Пак там.

Количествени показатели

– срещу които са образувани досъдебни производства от следовател и са извършени процесуални действия с участие на полицейски служител

Когато интегрира показателя за възраст, полицейската статистика достига до индикатори, формулирани като „малолетни и непълнолетни извършители на престъпления” и „малолетни и непълнолетни, заподозрени и уличени в престъпления” (използван между 2004 г. и 2006 г.) и „малолетни и непълнолетни обвиняеми в престъпления” (възприет след 2007 г.). От гледище на наказателния закон никой не е формулиран съобразно терминологията на закона, поради което съдържанието им е неясно. Понятията заподозрян, уличен и обвиняем имат конкретноопределено наказателно-процесуално съдържание, което не е спазено при използването им в статическите индикатори и което е неприложимо към възрастовата група на малолетните. Методическите указания не съдействат за преодоляване на това положение. Поради това се налага тълкувателно прецизиране на показателите. Следва да се приеме, че те се отнасят до ненавършили пълнолетие лица, за които има данни да са извършили общественонеопасно деяние, разкриващо от обективна страна признаци на престъпление.

От тази гледна точка **полицейската статистика не се ограничава само до тясното понятие за младежка престъпност**, тъй като обхваща не само престъпленията на непълнолетните, но и общественонеопасното поведение на малолетните. **В тази сфера статистиката е изключително неточна** поради противоречие на споменатите показатели с императивни разпоредби на наказателния закон. Последните забраняват не само общественонеопасното поведение на малолетните да се третира като престъпно, но и изключва приложимостта на полицейските статистически показатели за виновност и наказателно-процесуално качество на лицето, които са елемент от критерия „установен извършител”.

Сред недостатъците на полицейската статистика е терминологично и методологически неиздържаното деление на престъпленията на такива срещу личността и собствеността на гражданите (известни още като „криминални престъпления“) и икономически престъпления. Тази класификация е от особено значение за **изследването на престъпността на децата, тъй като тя се разполага предимно в първата група**. Анализът показва, че „малолетните и непълнолетните извършители и заподозрени за икономически престъпления“ са единици (например, през 2006 г. най-големият брой е 14 в област Варна, а в 24 области броят е максимум 4), докато броят на „малолетните и непълнолетните извършители и заподозрени за престъпления срещу личността и собствеността на гражданите“ са от порядъка на няколкостотин до няколко хиляди в различните области (например, отново през 2006 година най-малкият брой е 89 в област Смолян, най-големият е 2143 в област София-град, а в 23 области броят е над 200). Поради това настоящият анализ се съсредоточава основно върху данните за престъпленията срещу личността и собствеността на гражданите, представени в индикаторите „малолетни и непълнолетни извършители“ и „малолетни и непълнолетни, заподозрени и уличени“ / „малолетни и непълнолетни обвиняеми лица“.

Като цяло, полицейската криминална статистика разкрива и **други недостатъци** във връзка с наблюдението на престъпността на децата. За статистическата отчетност на МВР е характерна **ниска представителност** спрямо престъпност с ниска съобщаемост, каквато традиционно е престъпността на и срещу деца.

„Съществен недостатък на полицейската статистика, дължащ се вече на субективни обстоятелства, е *нерегистрирането съобразно нормативните изисквания, наричано „филтриране“*, на всички станали известни на органите на полицията престъпления. Това филтриране има пред-

Количествени показатели

намерен характер и се осъществява чрез два основни механизма: отказване на пострадали или трети лица да подават жалби или незавеждане по изискуемия ред на подадени жалби”⁵. **Най-лесно се поддават на филтриране кражби и леки престъпления, които формират основния дял от престъпността на непълнолетните.** Други причини за филтриране, относими към същия вид престъпност, е „неоправданото прилагане на разпоредбите на НК и НПК, отнасящи се до малозначителни или несъставомерни деяния, които не съставляват престъпления”⁶.

Отражение оказват и общите недостатъци на полицейската статистика, свързани със субективно повлияно непълно и неточно събиране на данни.

1.2. Прокурорската и съдебната криминална статистика

Прокурорската статистика обхваща разследваната престъпност, а съдебната – наказаната престъпност. И двете отразяват резултатите от значими фази на държавната реакция към престъпността в рамките на наказателния процес. При сравнение с полицейската те дават основа за значими изводи относно обема и структурата на редуцираната част от престъпленията в хода на досъдебния и съдебния процес, както и за достоверността на данните за регистрираните и разкритите престъпления.

И двете статистики съдържат ценни данни за структурата на престъпленията и извършителите, особено по отношение на непълнолетните. Те работят само с нормативноустановени показатели, съответни на терминологията на наказателните закони. Сред тях са

⁵ Вж. **Бояджиева, Ю.**, Източници на информация за престъпността, Трудове НИКК-МВР, Том. XXVIII, 2007, стр. 73-74.

⁶ Пак там.

броят и видовете престъпления по съставите на НК, брой оправдани, брой осъдени във висящ процес и с влязла в сила присъда, брой рецидивисти (т.е. предходно осъждани), вид и брой наложени наказания.

Използвани статистически източници:

1. Официални данни на НСИ за 2004–2009 г. за:

- Малолетни и непълнолетни лица, водени на отчет в ДПС по статистически зони, статистически райони и по области (общо);

- В т.ч. малолетни и непълнолетни, заведени на отчет през годината по статистически зони, статистически райони и по области (общо);

- Малолетни и непълнолетни лица, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви, по статистически зони, статистически райони и по области;

- Малолетни и непълнолетни извършители на престъпления по статистически зони, статистически райони и по области;

- Деца, водени и заведени на отчет в ДПС и с наложени възпитателни мерки по статистически зони, статистически райони и по области;

- Малолетни и непълнолетни лица, пострадали от престъпления по статистически зони, статистически райони и по области.

- Броя на населението към 31 декември на 2004–2009 г. по области, възраст, местоживеене и пол.

- Метаданни и статистическа методология.

2. Официални данни на МВР по области за 2002–2009 г. за:

- Разкрити престъпления срещу личността и собствеността на гражданите по пол, възраст и съучастие;

- Разкрити икономически престъпления и заподозрени лица по пол, възраст и съучастие.

3. Официални данни на ВКП за структура на престъпността, извършвана от непълнолетни, за 2007–2009 г. по апелативни прокуратури.

Източник: НСИ, МВР, отдел „Информация, анализ и методическо ръководство“ на ВКП.

Количествени показатели

Единственото отклонение от нормативната рамка е **статистическото измерване на възпитателните мерки по брой и вид в рубриката за наказания**. Всичките са наложени за извършени от непълнолетни деца указани по вид престъпления, за които същите са освободени от наказателна отговорност с налагане на възпитателна мярка. Мерките са разделени в две колони, представящи информация съответно за настаняване в СПИ/ВУИ и всички други мерки. Прави впечатление, че изолационните мерки следват непосредствено колоната с данни за лишаване от свобода, а наказанията пробация и обществено порицание следват непосредствено обошената категория за неизолационни възпитателни мерки. Подредбата съвсем ясно отразява разбирането за наказателно-репресивен характер на всички възпитателни мерки, по което статистиката на прокуратурата се разграничава от формалната позиция на ЗБППМН и се солидаризира с разбирането на международните актове и правната теория.

1.3. НСИ⁷

НСИ предоставя информация за цялата категория на престъпността на децата, както и за граничната категория „противообществени прояви“. За целта се използват **шест статистически показателя**, свързани с броя на децата, заведени на отчет в ДПС, преминали през ДПС за извършени противообществени прояви и престъпления и с наложени възпитателни мерки, както и деца, пострадали от престъпления. Информацията за част от тях се осигурява от ДПС, за друга – от МКБППМН (данните за извършените противообществени прояви и престъпления), а за трета – съвместно от двете институции.

⁷ В България първи опит за организиране на съдебностатистическа отчетност е направен през 1882 г. Регулярно статистическо наблюдение върху наказаната престъпност се води от 1910 г. и в момента се извършва от НСИ. Вж. **Бояджиева, Ю**, цит. съч.

РИСКОВИ ФАКТОРИ

Изследването установи, че данните за първите два показателя в отчета за дейността на МКБППМН се попълват съвместно от инспектора от ДПС и от секретаря на съответната комисия, като се поддават от инспекторите от ДПС. По този начин не може да се допусне двойно отчитане на едно и също дете, както и да бъдат нанесени съответни корекции в подадените данни. Информацията за дейността на местните комисии се събира чрез статистически формуляр, който е разработен от НСИ и ЦКБППМН⁸. Поради това анализът включва и шестте показателя.

ПОКАЗАТЕЛ	СЪДЪРЖАНИЕ
Малолетни и непълнолетни лица, водени на отчет в ДПС	Според Методологията на НСИ тази рубрика включва всички деца, извършили престъпления или противообществени прояви през отчетната година; осъдени за престъпления от общ характер; освободени от поправителни домове, ВУИ и СПИ
Малолетни и непълнолетни лица, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви	Според Методологията на НСИ тук се включват всички деца, които: – са били застрашени от извършването на престъпления или противообществени прояви; – са извършили деяния, които не са престъпления; – са били жертва, тъжител или свидетел на престъпления или насилие; – са били под полицейска закрила
Малолетни и непълнолетни извършители на престъпления	Статистическият показател е непрецизно формулиран. Малолетните лица не са извършители престъпление поради обстоятелството, че са наказателно неотговорни. Поради това този показател обхваща лицата, ненавършили осемнадесет годишна възраст, които са извършили общественоопасно деяние, разкриващо от обективна страна признаци на престъпление. За извършители може да се говори само във възрастовата подгрупа на непълнолетните (навършили 14-годишна възраст)
Деца, водени и заведени на отчет в ДПС и с наложени възпитателни мерки	Това са деца, които през отчетната година са извършили престъпления, за които са освободени от наказателна отговорност с налагане на възпитателна мярка, или са извършили противообществени прояви, за които такава мярка им е наложена

⁸ Официален отговор на НСИ на запитване от изследователския екип относно методите на събиране на данни за отделните статистически показатели.

Количествени показатели

ПОКАЗАТЕЛ	СЪДЪРЖАНИЕ
Обвиняеми малолетни и непълнолетни в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите	Рубриката включва ненавършили пълнолетие лица, за които има данни да са извършили общественоопасно деяние, разкриващо от обективна страна признаци на престъпление, независимо дали са водени на отчет или са преминали през ДПС и независимо дали са им наложени възпитателни мерки.

Анализът на съдържанието на показателите показва липса на ясно разграничение между престъпление и противообществена проява. Извършването на противообществена проява е основание детето да бъде вписано както като водено на отчет, така и преминало през ДПС, тъй като тази проява не е престъпление. Настоящото изследване не установи категорично, че такава двойна отчетност не се допуска.

Налице е **тенденция нормативноустановени показатели да се заместват с ненормативни понятия, представляващи интерпретация на съдържанието на показателя**. Тя се забелязва при статистическото наблюдение на видовете противообществени прояви и видовете престъпления. Поради общоизвестните дефекти на законовата дефиниция за противообществена проява определени прояви са статистически определени като противообществени, без за това да има нормативни основания (напр. хомосексуализъм, проституция, бягство от дома и пр.), а единични неупоменати случаи за обединени в неясната категория „други“ противообществени прояви. Статистическото наблюдение на така определени деяния на деца е самоцелно, защото формулировката им не позволява еднозначно да бъдат оценени като автентично поведение в противоречие с обществения интерес.

Аналогична тенденция в по-слаба степен се наблюдава и при диференциацията на престъпленията. Като се изключи прекалената обобщеност на изпозваните катего-

рии, когато са законоустановени (напр. кражба, трафик на хора), статистически са оформени групи деяния, каквито не съществуват според номенклатурата на Особната част на НК (малтретиране в/извън семейството).

Изключителен проблем е измерването на прояви, свързани с наркотици, едновременно като престъпления и като противообществени прояви, без да е установен критерий за разграничението им и без законодателството да дава такъв.

Относими към анализа на престъпността на децата са и данните на НСИ за **броя на населението**, тъй като позволяват да се измери относителния ръст на явлението спрямо детската популация. НСИ предоставя информация към 31 декември 2004 г., 2006 г. и 2008 г. са по единични възрасти, което позволява директно да се изчисли броят на децата на възраст от 8 до 17 години. Данните за броя на населението към 31 декември 2005 г., 2007 г. и 2009 г. са по петгодишни възрастови интервали и приблизителният брой на децата в тази възрастова група е получен чрез преизчисление. При него е отчетено, че възрастовият интервал от 8 до 17 години включва две пети от възрастовия интервал от 5 до 9 години, целия възрастов интервал от 10 до 14 години и три пети от възрастовия интервал от 15 до 19 години.

2. Съвместимост на статистиките

Анализът разкрива **относително висока съвместимост** на данните, предоставяни от различните статистики. Всички показатели (с изключение на броя на наложени възпитателни мерки за извършени противообществени прояви) се намират в **силно изразена право-пропорционална връзка помежду си**. Това означава, че всеки показател мери самостоятелен елемент от феномена на отрицателно поведение на децата и всички показатели

Количествени показатели

образуват консистентна цялост, позволяваща пълноценен аналитичен поглед върху явлението. Между тях няма противоречие или несъвместимост и липсва необходимост да бъдат преизчислявани, за да се получи общата картина. Всеки сам по себе си не отразява адекватно общата картина, а само отделен нейн аспект, поради което е задължително показателите да се използват съчетано.

Несъответствията се наблюдават в две основни направления:

1. Географският критерий за представяне на обобщени данни. Данните за престъпността на НСИ и МВР са по области, а тези от ВКП – по апелативни прокуратури. Районите на апелативните прокуратури обхващат по няколко области, но техническото обобщаване на данните не е препоръчително по две причини. Първо, то ще заличи различията между областите, принадлежащи към една и съща апелативна прокуратура. Второ, ще обособи само пет точки, въз основа на които да се изградят моделите, докато при пряка работа с необобщени данни по области моделите се основават на двадесет и осем точки. Броят на точките е правопрпорционален на точността на модела. Поради това настоящият анализ се съсредоточава върху статистиките на НСИ и МВР.

2. Статистическото наблюдение на противообществените прояви на децата чрез измерване на броя на децата с наложени възпитателни мерки. Данните се предоставят съвместно от ДПС и МКБППМН. Това е единственият показател, чието поведение не съответства на това на останалите показатели. Това несъответствие се дължи на субективното тълкуване на понятието противообществена проява в практиката на МКБППМН и следователно на субективното налагане на възпитателни мерки. Това прави възможно в области със сходни стойности на останалите показатели да се наблюдават драстично отклонение в стойностите на броя на децата с наложени

възпитателни мерки, както и обратното – в области с драстично различни стойности на останалите показатели да се наблюдават сходни стойности на този показател.

2.1. Модели на взаимодействие на показателите от различните статистики

Исходни хипотези

Наказателноправният анализ показва, че при определянето на едно дете като автор на престъпление, полицията, прокуратурата и съдът се ръководят от предписанията на закона. Липсват нормативноопределени критерии, които да ръководят МКБППМН при определянето на същото лице като извършител на противообществена проява. Това обосновава хипотезата, че информацията от МКБППМН е относително по-недостоверна⁹.

По тази причина в статистическите модели на връзките между данните показателите от полицейската статистика са заложили като фактори, а показателите от НСИ – като резултати. Допълнително е включен факторът „брой лица на възраст от 8 до 17 години” в съответната област поради допускането, че в по-големите области ще има повече деца, извършители на противообществени прояви, а в по-малките области – по-малко. Това обуславя очакването

⁹ Според методологията на НСИ „Противообществената проява е деяние, което е общественоопасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави.” (чл. 49а от ЗБППМН). Тази дефиниция дава възможности за интерпретация и дава на прилагания орган (МКБППМН) властта да решава кое е противообществена проява и кое не. Прави впечатление, че другият индикатор – „брой на децата, преминали през ДПС за извършени от тях противообществени прояви”, е разбит на подкатегории, свързани с конкретно описани противообществени прояви, докато броят на децата с наложени възпитателни мерки е даден само общо. Следователно в единия случай има предварително изброени прояви, които се третират от практиката като противообществени, а в другия случай МКБППМН решава изцяло субективно за всяка конкретна проява дали е противообществена или не.

Количествени показатели

делът на децата, извършители на противообществени прояви, да е относително еднакъв в различни области.

Следователно, анализът се съсредоточава върху пет показателя, заложили като резултат, и три показателя, заложили като фактор (вж. Таблица) в общо петнадесет модела. Допълнително се изграждат още два модела, в които данните от полицейската статистика са заложили като резултати, а броят на децата на възраст от 8 до 17 години – като фактор.

резултат	фактор
деца, водени на отчет в ДПС за годината – общо	извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите
в т.ч. деца, заведени на отчет през годината – общо	заподозрени и уличени лица в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите до 2006 година или обвиняеми лица в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите от 2007 година
деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината	
деца, извършители на престъпления;	брой лица на възраст от 8 до 17 години
деца с наложени възпитателни мерки	

При конструирането на моделите е приложен подходът на конкуриращите се модели. Резултатите за най-добрите от тях са представени по години в Приложения от 1 до 6 и дават основание изследваният период 2004–2009 г. да бъде разделен на две – 2004–2006 г. и 2007–2009 г.

Резултати

През периода 2004–2006 г. връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки (резултат) и факторите брой извършители, брой заподозрени и уличени лица и брой лица на възраст от 8 до 17 години (фактори) е **нелинейна**. На по-големи стойности на всеки от трите фактора съответстват по-големи стойности на показателите

от НСИ, но **нарастването на броя на децата с наложени възпитателни мерки е по-бавно от нарастването на факторите** (вж. Каре).

През 2004 г. например в област София-град броят на децата извършители на престъпления е много висок спрямо общия брой на децата между 8 до 17 години¹⁰ и това отмества столицата силно надясно в останалите модели, в които броят на децата извършители на престъпления е фактор. Затова част от тези модели стават нелинейни¹¹. Когато резултат е броят на децата с наложени възпитателни мерки, и трите модела са нелинейни¹².

През 2006 г. област Русе и област София-град имат почти равен брой на деца с наложени възпитателни мерки. В област Русе броят на децата, извършители на престъпления е пет пъти по-малък от този в област София-град, а броят на заподозрените деца е четири пъти по-малък. Област Пазарджик, съизмерима с област Русе по брой на децата извършители и заподозрени, има почти два пъти по-малък брой на децата с наложени възпитателни мерки.

Възможните обяснения на тези факти са две – или в област София-град и в област Пазарджик през 2006 година броят на децата с наложени възпитателни мерки е нереално занижен, или в област Русе този брой е нереално завишен.

По принцип е възможно през 2006 г. област Русе обективно да е по-криминогенна от област София-град и от област Пазарджик, но това би следвало да се отрази на всички показатели, а реално повлиян е само броят на децата с наложени възпитателни мерки.

Картината през 2005 г. е почти идентична.

През 2006 г. броят на децата извършители на престъпления става пропорционален на броя на децата на възраст от 8 до 17 години¹³. Това прави линейни всички

¹⁰ Вж. Фигура 1.6.(а) в Приложение 1.

¹¹ Вж. Фигури 1.1.(а), 1.2.(а), 1.4.(а) и 1.5.(а) в Приложение 1.

¹² Вж. Фигури 1.5.(а), 1.5.(б) и 1.5.(в) в Приложение 1.

¹³ Вж. Фигура 3.6.(а) в Приложение 3.

Количествени показатели

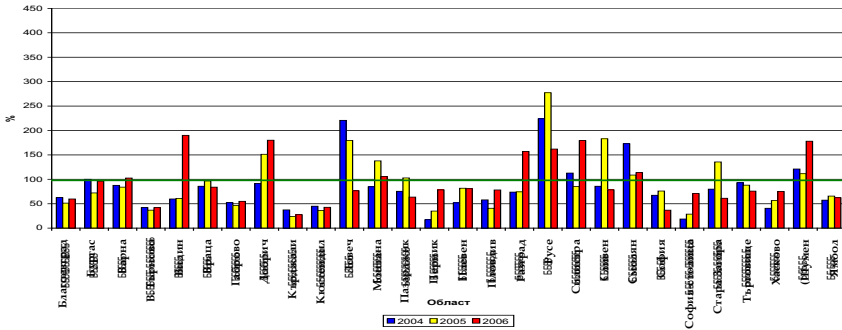
модели, в които първият показател като фактор¹⁴, с едно единствено изключение: моделите, в които броят на децата с наложени възпитателни мерки участва като резултат, са нелинейни¹⁵.

Следователно, **критерият брой деца с наложени възпитателни мерки е субективен**, докато другите показатели не са. Той реално отчита активността на МКБППМН по налагане на възпитателни мерки чрез разширително тълкуване на понятието за противообществена проява, а не явленията, свързани с динамиката на отрицателните девиантни прояви при децата. Той не свързва мерките с проявите, тъй като една и съща възпитателна мярка се налага за различни по вид и тежест прояви в различни области, които в други области изобщо не се регистрират като „противообществени”. При тези условия броят на мерките не корелира устойчиво с броя на проявите.

НСИ ползва два показателя, относими към противообществените прояви – брой деца, преминали през годината през ДПС за извършени такива прояви, и брой деца с наложени възпитателни мерки. Данните за първия показател са от ДПС, а за втория – от МКБППМН. Ако броят на проявите и броят на мерките съответстват, би следвало двата показателя да са поне приблизително еднакви. Резултатите от анализа показват, че през 2004 г. съотношението между броя на мерките и на проявите варира между 17 и 224 процента, през 2005 г. – между 24 и 277 процента, а през 2006 г. – между 28 и 190 процента (вж. Фигура 1).

¹⁴ Вж. Фигури 3.1.(а), 3.2.(а), 3.3.(а) и 3.4.(а) в Приложение 3.

¹⁵ Вж. Фигури 3.5.(а), 3.5.(б) и 3.5.(в) в Приложение 3.

Фигура 1. Брой на децата с наложени възпитателни мерки като процент от децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви (2004-2006 г.)

Съществуват области, в които броят на наложените възпитателни мерки е една пета от броя на противообществените прояви, но има и области, в които броят на мерките надхвърля два пъти броя на проявите!

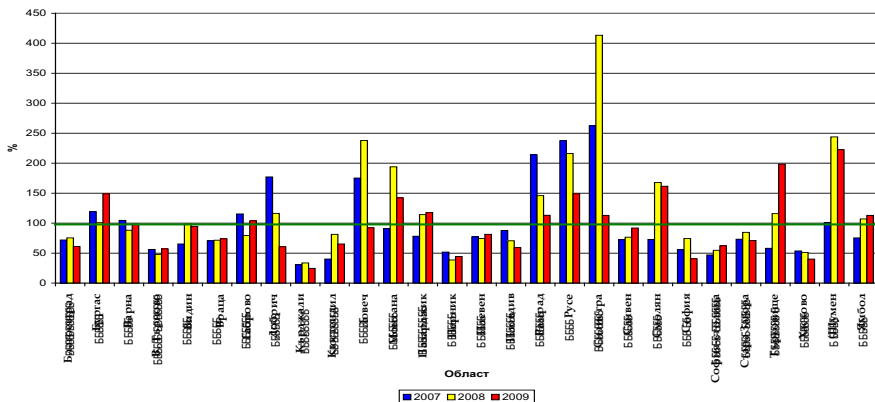
Тъй като източниците на данните за броя противообществени прояви и броя възпитателни мерки са различни, възниква въпросът къде настъпва изкривяването. Единствено при броя на децата с наложени възпитателни мерки моделите са нелинейни. Този показател е непропорционален както на двата индикатора от полицейската статистика, така и на броя на децата на възраст от 8 до 17 години. Данните на НСИ за 2008-2009 г. са предоставени в значително по детайлни разбивки. Броят на децата, преминали през ДПС за извършени противообществени прояви, е разбит на подкатегории, свързани с конкретно описани противообществени прояви. Броят на децата с наложени възпитателни мерки е даден само общо. Това обуславя извод, че **изкривяването на данните настъпва в структурата на МКБППМН**, където възпитателните мерки се налагат без ясни критерии за противообществена проява. Това води до: 1) непропорционално разпределение на наложените

Количествени показатели

възпитателни мерки по области, и 2) до драстичното разминаване в данните на ДПС и МКБППМН.

Дори и при тези обстоятелства остава въпросът за стила на работа на МКБППМН в големите и средните области, свързан съответно с по-слаба или по-изострена активност при налагането на мерките (данните показват, че в малките области разминаванията не са съществени). И в двата случая става въпрос за **субективност на данните по този показател**, но хипотезите, основани на такова допускане, не могат да се проверят с наличните данни, тъй като е необходимо подробно качествено изследване на практиката по квалифициране на едно деяние като противообществена проява.

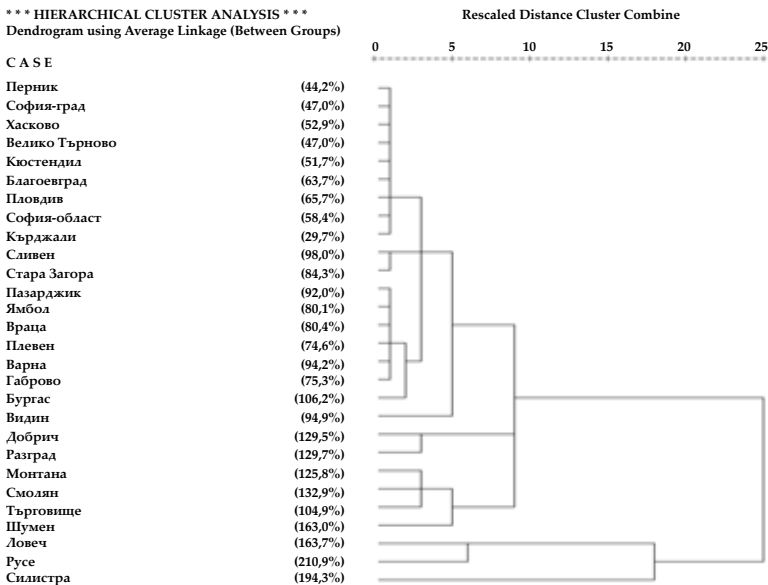
През периода 2007-2009 г. всички модели са линейни. Всички индикатори от НСИ са пропорционални на тези от полицейската статистика и на броя на децата на възраст от 8 до 17 години. Отново могат да се проследят съотношенията между броя на наложените възпитателни мерки и броя на противообществените прояви: между 31 и 262 процента (2007 г.), между 34 и 413 процента (2008 г.), между 25 и 223 процента (2009 г.):

Фигура 2. Брой на децата с наложени възпитателни мерки като процент от децата, преминавали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви (2007-2009 г.)

Клъстерен анализ

В някои области броят на противообществените прояви е в пъти по-голям от броя на наложените възпитателни мерки, а в други области е в пъти по-малък. Някои от областите през всичките години имат ниски стойности на съотношението между тези два показателя, някои области през всичките години имат високи стойности, а някои области през едни години имат ниски стойности, а през други – високи (Вж. Фигура 1 и 2). Групирането на областите според стойностите на това съотношение за 2004-2009 г. е представено на чрез клъстерен анализ (Вж. Фигура 3).

Фигура 3. Дендрограма на йерархичната агломеративна клъстеризация

С хоризонтални линии е показана близостта между областите, а в скоби е представено съотношението между броя на наложените възпитателни мерки и броя на противообществените прояви средно за целия период 2004-2009 г. Формираните клъстери съдържат области със сходна

Количествени показатели

динамика на съотношението между двата показателя, като клъстерите на най-ниското ниво на агрегация (левия край на дендрограмата) са най-хомогенни, а с увеличаване на нивото на агрегация (в посока надясно) хомогенността намалява.

При най-високото ниво на агрегация се образуват два клъстера – единият включва областите Ловеч-Русе-Силистра, а другият – всички останали клъстери. При по-ниско ниво на агрегация от първия клъстер се отделя Силистра. Вторият клъстер се разделя на три под-клъстера – областите Монтана-Смолян-Търговище-Шумен, областите Добрич-Разград и всички останали. Разделянето на под-клъстери може да продължи и на още по-ниски нива на агрегация, като на последното ниво остават два големи клъстера – Перник-София-град-Хасково-Велико Търново-Кюстендил-Благоевград-Пловдив-София-област-Кърджали и Пазарджик-Ямбол-Враца-Плевен-Варна-Габрово, а останалите области остават самостоятелни.

2.2 Модели за преодоляване на несъответствията

За да стане консистентен на останалите показатели, **броят на наложените възпитателни мерки следва да бъде заложен като резултат в многофакторен линеен регресионен модел (транслатор)**, в който като фактори са заложени първите четири показателя от НСИ (деца, водени на отчет в ДПС за годината, в т.ч. деца, заведени на отчет през годината, деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината и деца, извършители на престъпления). Изчислените стойности показват какви би трябвало да са стойностите на броя на наложените възпитателни мерки. За основа е взета величина, несъвпадаща с нито един от факторите (възраст), за да се визуализира преизчислението, което при многофакторен модел не е възможно по друг начин (Вж. Фигури 4-9).

За периода 2004-2006 г. моделите се променят от нелинейни в линейни и областите се доближават по-плътнo

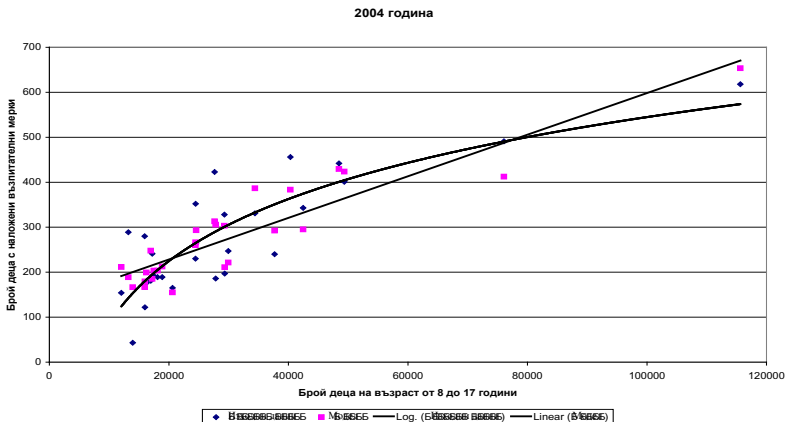
до моделите. За периода 2007-2009 г. моделите почти не се променят, но областите се доближават по-плътно до тях.

Това означава, че **прилагането на транслятора за периода 2004-2006 г. има два положителни ефекта:**

1. Коригира непропорционалността в изходните данни за броя на децата с наложени възпитателни мерки,

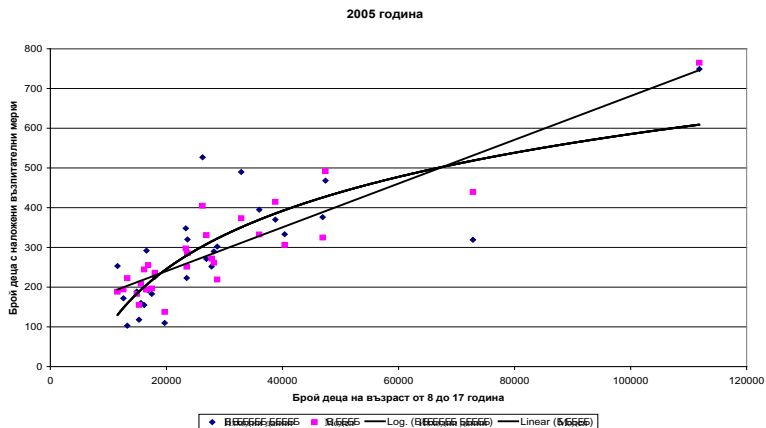
2. Намалява различията в броя на децата с наложени възпитателни мерки между области със сходен брой деца на възраст от 8 до 17 години и същевременно увеличава различията в броя на децата с наложени възпитателни мерки между области с различен брой деца на възраст от 8 до 17 години. В примера с Русе от 2006 г. това означава, че Русе се доближава до Пазарджик, а се отдалечава от София-град.

Прилагането на транслятора за периода 2007-2009 г. има само втория положителен ефект, тъй като изходните данни за броя на децата с наложени възпитателни мерки изначално е пропорционален на броя на децата на възраст от 8 до 17 години, т.е. няма непропорционалност, която да бъде коригирана и затова отсъства първият ефект.

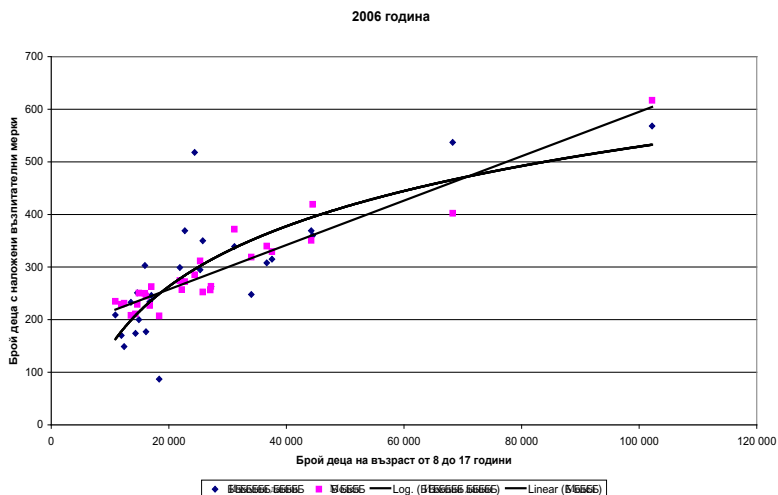

Фигура 4. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Количествени показатели

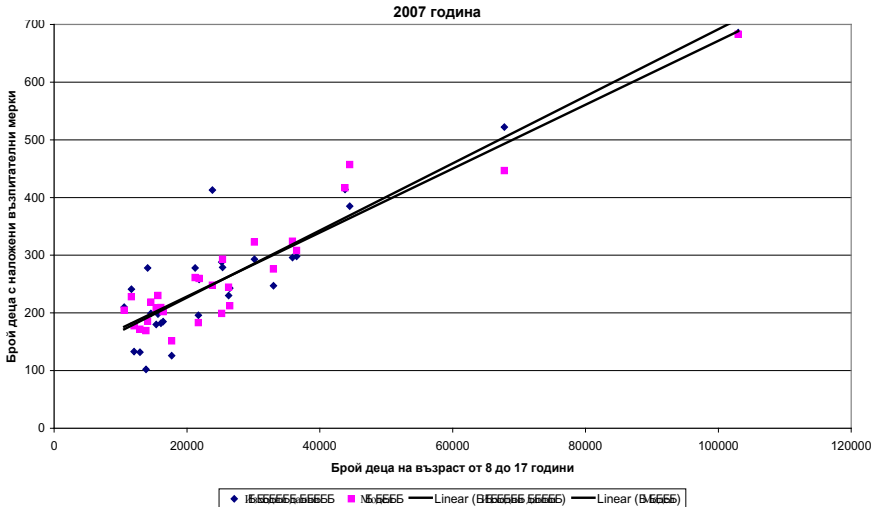

Фигура 5. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

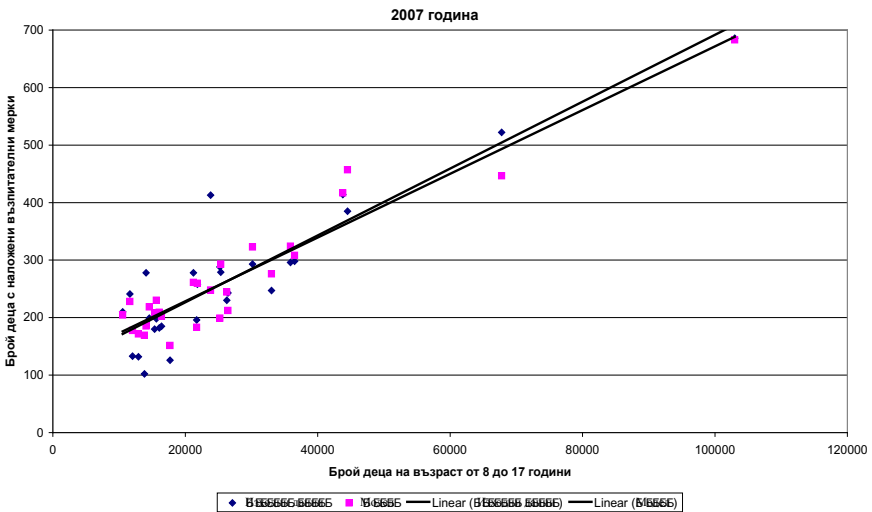

Фигура 6. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

РИСКОВИ ФАКТОРИ

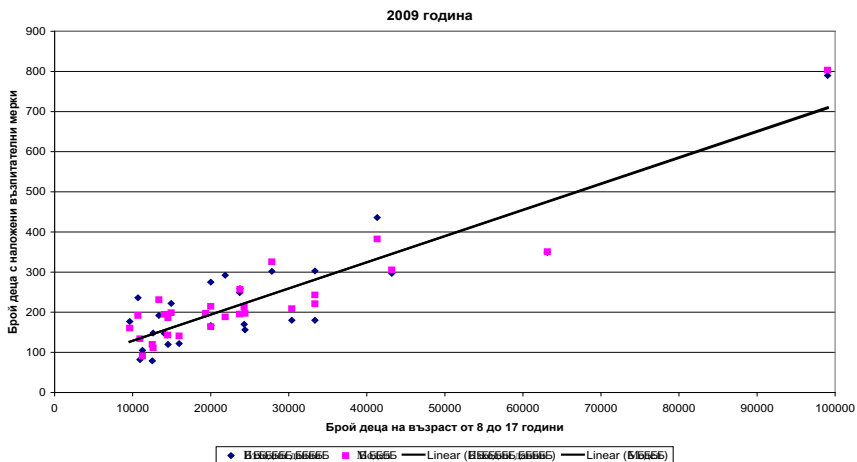

Фигура 7. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Фигура 8. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Количествени показатели

Фигура 9. Проявна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

3. Общи изводи

Изследването установи, че за престъпността на децата в България има значителни по количество и надеждност източници, съвместими помежду си, всеки от които предлага различна по пълнота и достоверност информация за част от явлението, а в съвкупност дават достатъчно обективна обща картина.

Въпреки това, споделен недостатък на всичките е формалното отношение към този вид престъпност като явление, отличаващо се от общата престъпност само по възрастта на извършителя. **Статистическите инструменти не са ориентирани към особеностите на явлението**, а формалното приложение на възрастовият критерий води до реална неприложимост на някои водещи показатели (виновност, наказателнопроцесуално качество на лицето и пр.) за измерване на престъпността.

Общ недостатък на изследваните статистики е и тяхната **трудностъпност**, въпреки че нито те, нито методологията, на която са основани, представлява защитена информация.

И накрая, статистиките на българските институции страдат от **сериозни методологически недостатъци**. Методологията, по която се събират данните, представлява изброяване на показатели, чието съдържание понякога е описано накратко в дефиниция (МВР и НСИ). Липсва описание на механизмите на събиране на първичните данни, на субекта, който извършва това събиране, на механизмите за контрол на надеждността и достоверността, както и на субекта, който осъществява този контрол. Поради това се налага изводът, че статистическите данни като цяло не са методологически обосновани.

III. Престъпленията на децата и срещу децата. Социологически анализ по количествени показатели

Д-р Георги Петрунов

„Всяко безумие има своята логика”

Шекспир

1. Динамика и структура на престъпността с извършител дете

На основата на данните от НСИ може да бъде представен относителният дял на престъпленията, извършени от деца, спрямо общия брой на регистрирани престъпления в страната (Таблица 1)¹⁶.

Таблица 1	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Общо регистрирани престъпления	137001	135120	133984	130379	128701	124022	123264	119967
Престъпления, извършени от деца	7356	8662	8653	9607	10146	9720	8571	6978
Относителен дял (%)	5,37	6,41	6,46	7,37	7,88	7,84	6,95	5,82

За периода 2000–2007 г. не се наблюдава значима разлика в броя на престъпленията, извършени от деца. Докато при общия брой на регистрираните за страната

¹⁶ Данните в НСИ по този показател за 2008-2009 г. не са обработени към април 2010 г., поради което данните в таблицата са за периода от 2000 до 2007 г.

престъпления от 2000 г. насам се наблюдава плавно и непрекъснато намаление, то при младежката престъпност от 2000 г. до 2004 г. се установява нарастване с пик през 2004 г. След това се отчита спад, който следва общата тенденция. Като относителен дял престъпленията, извършени от деца, не надхвърлят десет процента от общорегистрираните¹⁷.

През 2006 г. това поставя България на 28-мо място в Европа по този показател¹⁸. Това място не е сред водещите. България е изпреварена от държави, чието детско правосъдие се оценява като развито, сред които са например Великобритания, Франция и Германия. Това обстоятелство не е успокоително.

Няма количествени данни за увеличаване на престъпността на ненавършилите пълнолетие (напротив, данните на полицията от 2009 г. могат дори да се интерпретират в посока към известно свиване на дела на тази престъпност спрямо общата), но се влошават качествените показатели,

През 2001 г. в Плевен е извършено особено жестоко и мъчително убийство на възрастна жена, извършено от момчета на възраст 17 и 14 години. По-големият е син на клошари, неговият приятел също е от проблемно семейство. Жертвата се е грижила и за двамата – давала им е храна, дрехи, подслон. От дома ѝ липсват черно-бял телевизор, дрехи и количка, с която е носила багажа си. Изтезанието, придружило убийството, е предприето, за да бъде получена информация за местонахождението на ценностите на жертвата.

Източник: Детската престъпност. Конфликти, Брой 8/2005
www.bgsever.info/konflikti/br-08-2005.htm

¹⁷ Тъй като разкриваемостта сред престъпленията, извършени от деца (над 90 процента), надхвърля чувствително тази на престъпността на пълнолетните (около 25 процента), престъпността на децата като дял от общата престъпност е по-малка, отколкото изглежда при съпоставянето на числата на разкритите престъпления. Вж. ефекта от преизчислението след отчитане на разкриваемостта в Приложение 7.

¹⁸ Вж. www.rusenews.eu/news.

Престъпления на деца и срещу деца

свързани с начините на извършване на деянията, мотивацията им, възрастовата граница¹⁹.

Престъпления, придобили публична известност, 2006 г.

В Пловдив две 14-годишни момичета удушават своя приятелка.

В Стара Загора четирима ученици (две момчета и две момичета) садистично убиват и ограбват 88-годишен старец.

В Перник 16-годишно момче убива хладнокръвно и разфасова с касапска прецизност своя приятел.

В Благоевград абитуриент-каратист заколва с кухненски нож своя брат-близнак и майка си.

В село край Лом село три 13-годишни момчета пребиват с чукове и метални тръби 87-годишен старец.

Отчита се **нарастване на обществената опасност на престъпленията, на тяхната тежест и на жестокостта на извършването им**, при използване на нетипични средства и мотиви, които изглеждат нелогични и неадекватни (завист, несъществена обида, нужда от пари за забавления и други консуматорски и користо-егоистични нагласи, хулиганство) и правят извършеното трудно предвидимо. Хулиганската мотивация е симптом за отчуждаване на децата от социалната норма. Хладнокръвието и незначителните причини, предизвикали агресията на децата, шокират обществеността и стават обект на многобройни публични коментари²⁰.

¹⁹ Вж. изследване на насилието сред деца, направено от Научноизследователския институт по криминология и криминалистика на МВР за петгодишен период, 2003–2008 г., както и Пушкарлова, И., Криминогенни рискови фактори при децата, сп. Общество и право, март 2010 г., Пушкарлова, И., Криминогенни рискове при децата: съдебната практика по тяхното разпознаване и оценка, Бюлетин на Асоциацията на прокурорите в България, април 2010 г.

²⁰ Научно изследване на потребностите, мотивите и решението в сложния процес на извършване на престъплението може да се открие в **Станков, Б.** Психология на престъплението. София, 2006.

РИСКОВИ ФАКТОРИ

Въпреки това, **не този вид престъпност е структуроопределящ за тази възрастова група**. Според наличните в НСИ данни за видовете престъпления, извършени от непълнолетни, **кражбите са най-често извършваното престъпление**. За периода 2000-2008 г. те представляват около 70 процента от общия брой. Това означава, че кражбата като структуроопределящо престъпление се е превърнало в тенденция за продължителен период от време. Наблюдава се дори устойчивост на съотношението спрямо другите видове престъпления (Вж. Таблица 2).

ТАБЛИЦА 2	2000 год.	2001 год.	2002 год.	2003 год.	2004 год.	2005 год.	2006 год.	2007 год.	2008 год.	2009 год.
Умишлени убийства	14	10	16	14	5	2	16	14	7	11
Умишлено нанесени телесни повреди	203	250	229	281	265	257	278	294	266	351
Блудство	92	121	118	109	79	80	100	82	84	62
Изнасилване	71	90	79	70	26	18	26	19	14	18
Кражби	5267	6206	6127	6533	6742	6304	5883	4624	3907	3601
Грабежи	433	546	559	698	775	635	401	360	237	315
Противозаконно отнемане на МПС	177	176	163	233	220	175	124	195	147	132
Престъпления, свързани с наркотици	—	—	—	—	385	379	252	232	203	180
Общо	7356	8662	8653	9607	10164	9720	8571	6978	6043	6152

От 2004 г. се включва наблюдение и на **престъпления, свързани с наркотици**. Причината за това е промяна в статистическата методика за наблюдение на противообществените прояви, която до момента разделя деянията с предмет наркотични вещества на две категории – противообществени прояви и престъпления – в отклонение от закона, който не дава критерий за такова разделяне. Такаъв критерий не е предвиден и в статистическата методика, поради което през 2004 г., заедно с промените в ЗБППМН,

Престъпления на деца и срещу деца

двете категории са обединени в една – престъпления, свързани с наркотици, и оттам повлиява и на статистиката за следене на младежката престъпност.

Този вид престъпни деяния представлява около 3-4 процента от общия брой престъпления, извършвани от наблюдаваната възрастова група. Въпреки че делът им не е структуроопределящ, те будят притеснение поради факта, че често са свързани с наркотична зависимост, която поддържа постоянна нужда от финансови средства. Осигуряването им е мотив за нарко-зависимият да извърши други престъпления, включително кражба, грабеж, телесна повреда, други престъпления с предмет наркотици и т.н. Китан Китанов (2007) от НИКК определя подрастващите като „*постоянен резерв на групата най-активните наркоразпространители, а впоследствие и млади рецидивисти*”²¹. Според него съществува трайна тенденция към разширяване на криминалния контингент от непълнолетни извършители на наркопрестъпления през последните няколко години.

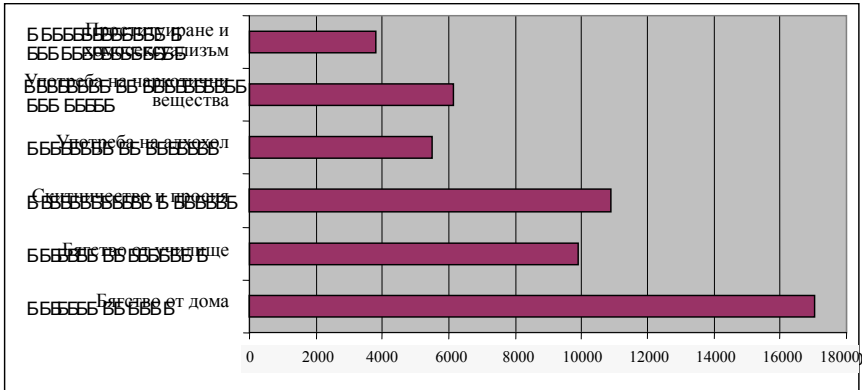
2. Динамика и структура на противообществените прояви на децата

НСИ събира данни и за противообществени прояви на малолетни и непълнолетни, водени на отчет в ДПС. В годишниците му са представени само част от всички регистрирани в страната прояви, общият брой на които за периода 2000–2008 г. е 99 011. Обобщените данни са представени на Графика 1.

Най-често извършваната проява е **бягство от дома**, следвана от скитничество и просия, с относителен дял съответно 17.19 процента и 11.02 процента спрямо всички

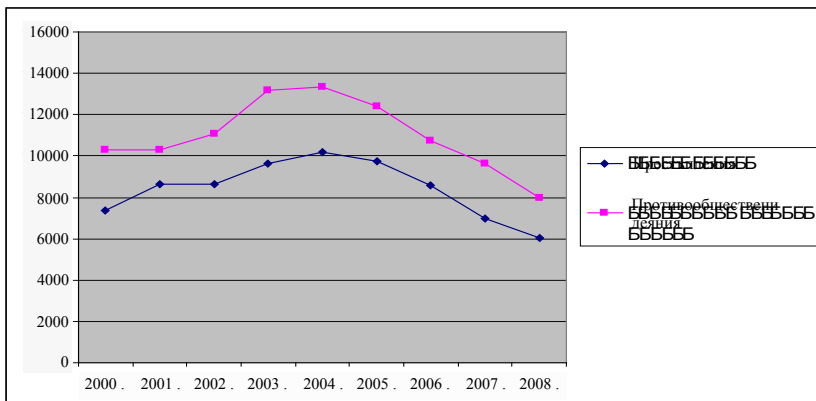
²¹ Вж. Китанов, К. Криминално-психологически аспекти на социализацията на непълнолетните наркопрестъпници. В: трудове на научно-изследователския институт по криминалистика и криминология, том 28, София, 2007, стр. 48.

Графика 1

противообществени деяния, регистрирани за този период. На трето място след тях се нарежда бягството от училище (9.98 процента), после употребата на наркотични вещества (6.22 процента), употребата на алкохол (5.56 процента) и проституиране и хомосексуализъм (3.85 процента).

От представените дотук данни може да се определи динамиката на младежката престъпност и на извършените от малолетни и непълнолетни противообществени деяния за периода 2000–2008 г. (Графика 2).

Графика 2

Престъпления на деца и срещу деца

При анализа на динамиката на младежката престъпност прави впечатление, че **движението на двете криви съвпада**. И при двете **пикът е в годината на промените в ЗБППМН през 2004 г.**, след който се наблюдава спад в техния брой.

От 2004 г. се включват данни и за бягство от училище, а към данните за проституиране се добавят и тези за хомосексуалните прояви. Според Красимир Кънев, представител на БХК, репресията за тези видове прояви е очевидно дискриминационна, тъй като възрастните представители на българското общество не търпят принуда за извършването им, тъй като за тях тези прояви не представляват нито правонарушение, нито неморална проява²².

3. Динамика и структура на престъпленията с пострадало дете. Основни фактори за превръщане на децата в жертви

Очертаването на действителния мащаб на престъпността с пострадали деца е изключително трудно поради редица обективни причини, произхождащи от естеството и механизмите на посегателствата. Психологът Димитър Георгиев посочва, че при мнозинството от тях има съществена разлика между фактически извършените и заявените пред полицията, тъй като те са с **висок коефициент на скритост**. Сред причините са страхът и срамът на детето и родителите му от

²² Вж. **Кънев, К.** цит.съч; Пушкарлова, И. Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете, Институт по социални дейности и практики, юли 2009 г., Пушкарлова, И., Международноправни стандарти за правата на детето в наказателния процес, Институт по социални дейности и практики, 2008 г.

публичност, толерантността към някои видове насилие в българското общество (например като възпитателен подход), неидентифицирането на сигнали за проблеми като насилие или престъпления, извършени срещу дете, недоверието към институциите (вкл. училището, съда и др.), липсата на опит, познания и други особености на пострадалите деца и др.

Трудност при представянето на обобщена картина за броя на пострадалите деца се поражда и от това, че с тях работят различни институции и организации и **данните не се събират в обобщен вид**. Така например данните, с които разполага НСИ, могат да се различава от тези на неправителствени организации и ДАЗД, тъй като НСИ използва като източник на информация единствено ЦКБППМН. Настоящото изложение се позовава на данни на НСИ за 2002 – 2009 г., поради липса на данни преди този период (Таблица 3)²³.

ТАБЛИЦА 3	2002 год.	2003 год.	2004 год.	2005 год.	2006 год.	2007 год.	2008 год.	2009 год.
Детска порнография	—	2	3	1	3	3	7	1
Склоняване към хомосекс.действия	6	11	8	6	9	7	6	3
Трафик на хора	10	7	2	12	12	26	3	6
Убийство	12	14	8	9	7	8	9	12
Отвличане	42	38	23	27	24	23	9	20
Склоняване към проституция	40	45	60	31	24	18	9	16
Склоняване към просия	99	96	94	49	49	37	47	12
Измама и изнудване	81	158	84	94	75	35	23	43
Изнасилване	117	131	83	85	69	67	58	49

²³ За 2002 в НСИ няма данни за детска порнография, а данните за малтретиране не са разделени извън и в семейството. В таблицата ги включваме към данните за малтретиране в семейството.

Престъпления на деца и срещу деца

ТАБЛИЦА 3	2002 год.	2003 год.	2004 год.	2005 год.	2006 год.	2007 год.	2008 год.	2009 год.
Малтретиране в семейството	180	123	118	153	126	116	86	66
Малтр. извън семейството	—	—	142	250	178	209	210	110
Блудство	126	176	153	162	162	157	120	132
Телесна повреда	179	191	203	196	257	342	298	255
Грабеж	223	389	393	459	409	285	237	188
Кражба	637	989	897	1191	1283	1121	1139	846
Други	386	306	302	421	522	289	345	248
Общо	2128	2667	2573	3146	3209	2743	2606	2009

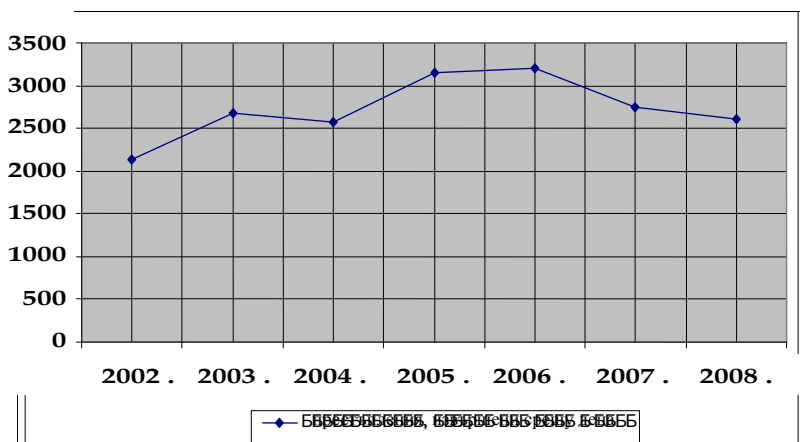
В таблицата видовете престъпления, извършени срещу деца, са подредени по възходящ ред. **Пикът е през 2006 г.**, а след това се наблюдава известен спад. При анализ на общия брой на престъпленията срещу деца за периода 2002 – 2008 г., който е 19072, и относителния дял на различните видове престъпни действия, се установява, че **най-голям е процентът на извършените кражби (38.05 процента)**. Като се има предвид, че кражбата е най-често извършваното и от деца престъпление, тези данни още веднъж потвърждават извода, че **най-честите жертви на децата-извършители са също деца**.

След кражбите се нареждат грабежите с 12.56 процента, следвани от телесните повреди с 8.73 процента и блудството с 5.54 процента от общия брой престъпления срещу деца. Не е малък и делът на случаите на малтретиране на деца извън семейството (5.18 процента) и в семейството (4.73 процента). Случаите на изнасилване образуват относителен дял от 3.20 процента, следвани от измама и изнудване (2.88 процента), склоняване към просия (2.47 процента) и към проституция (1.19 процента).

Останалите видове престъпления представляват по-малко от един процент от общия дял престъпления срещу деца, извършени в периода 2002 – 2008 г. При отчитането на данните от НСИ, 13.48 процента от всички престъпления

са поставени под графа „Други”. Динамиката на проблема е представен в следващата графика.

Графика 3

От графиката се вижда, че **кривата на престъпленията срещу деца следва относително постоянна тенденция**. Само в две от годините – 2005 г. и 2006 г. – е с леко завишен ръст. В следващите две години нивото на престъпленията възстановява предишната си динамика.

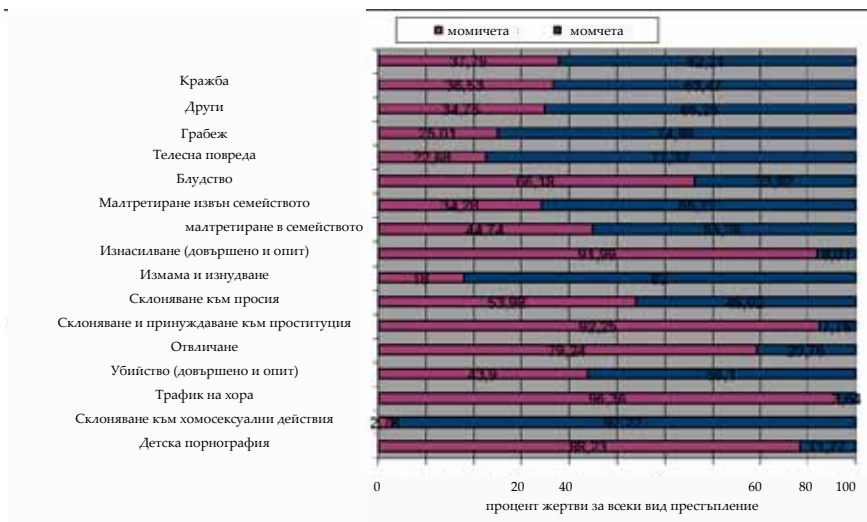
В последните няколко години се развива тревожната тенденция **интернет пространството все по-често да бъде употребявано от лица с престъпни намерения** за прикритие, улесняващо ги в извършването на престъпления срещу деца, сред които разпространение на порнографски материали на деца, запознанства на възрастни с деца с цел последващ полов или друг забранен от закона контакт с тях, изнудване, събиране на лична информация и т.н.

Жертви на престъпно посегателство стават както **момичета, така и момчета**. В следващата графика са представени данни за броя на деца, жертви на различни видове престъпления, разпределени по пол. Поради

Престъпления на деца и срещу деца

липса на данни по този показател преди 2004 г., в графиката са включени сведенията само за годините от 2004 г. до 2008 г.

Графика 4

При някои престъпления **преобладават жертви от единия пол**. За момичетата това са престъпления, свързани със сексуално насилие, като изнасилване и блудство, трафик на хора и отвлечане, склоняване и принуждаване към проституция, детска порнография. При всички останали престъпления преобладава броят на момчетата. В процентно съотношение спрямо всички престъпления, извършени срещу малолетни деца, момчетата по-често стават жертви на престъпления (62.21 процента спрямо 37.79 процента за момичетата).

IV. Понятие за рисков фактор

Д-р Ива Пушкарлова

'Felix, qui potuit rerum cognoscere causas'
(лат. „Щастлив е този, който може да опознае
причините на нещата”)

За целите на настоящото изследване с понятието „рисков фактор” ще бъде обозначавано **обстоятелство или съвкупност от обстоятелства, които повишават вероятността конкретно дете да развие отрицателно отклонение в поведението си спрямо абстрактната вероятност такова отклонение да се прояви при произволно дете от общността**²⁴. Когато отклонението се

В наказателното право **жертвата** е физическото лице, което участва като носител на права в обществените отношения, засегнати от престъплението, и чиито права или законни интереси престъплението непосредствено уврежда или поставя в опасност. Неправните хуманитарни науки определят пострадалия като човек, понесъл физически, морални или материални вреди от посегателството, независимо дали законът му признава качеството на пострадал или той субективно се преживява като такъв. В по-общ смисъл пострадали са общностите, чиито колективни интереси са засегнати от престъплението.

Виктимизацията е процесът на превръщане на отделен човек в пострадал (жертва) от престъпление. Виктимизацията на групи хора или на обществото е процес на създаване на обективни предпоставки повече или по-малко от членовете на общността да станат жертва на престъпление.

Виктимността описва съвкупността от качества на конкретен човек или група хора, която повишава вероятността да станат жертва на престъпление в сравнение с всеки друг човек или група от общността.

²⁴ В този смисъл вж. **Haggerty RJ (eds).** 1994. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive, p. 127.

Понятие за рисков фактор

изразява в обществено укорима проява, обуславящият го риск е криминогенен. Когато рискът повишава вероятността детето да претърпи вреди от конкретно престъпление, той е виктимогенен.

Рисковете определят относително устойчиви характеристики на средата, в която детето се развива. Отрицателното изменение в поведението му зависи не само от тяхното действие, а от цялата съвкупност от фактори, включително такива с неутрално или положително въздействие върху поведенческите модели на детето. Поради това рисковете не обуславят неизбежно и едностранно отклонението от нормата, тъй като то се влияе и от други обстоятелства, а **повишават вероятността** от настъпването му.

Рискът има **обективен характер**. Повечето рискове се пораждат и осъществяват извън и независимо от волята на детето и възможностите му чрез поведението си да ги управлява.

Между риска и осъщественото от детето поведение има причинна връзка, характерна с **относителността (несигурността)** си. Рискът може да не породи отклонение, а инцидентни отклонения може да не са резултат от рисков стимул. При все това, рискът типично предизвиква отклонение, а когато то няма случаен, а устойчив или повтарящ се характер, е следствие от действие на риск.

Криминогенните рискови фактори са **обстоятелства, смекчаващи отговорността**, тъй като подпомагат процеса на вземане и осъществяване на престъпното решение.

Поради непосредствената си обусловеност от престъплението, **видът и структурата на виктимогенната обстановка** пряко зависи от вида и структурата на **криминогенната среда и по принцип съвпада изцяло или частично с нея**. Това обуславя известно съвпадение между виктимогенни и криминогенни рискове, сходство на взаимодействието им и приложимост на едни и същи класификации и към двете категории.

V. Видове рискови фактори

**Д-р Ива Пушкарлова
Георги Кирилов**

*„Всеки акт на насилие и жестокост
е проследим в миналото на извършителя.”*

(Джордж Милър)

1. Класификации

1.1. Въпреки че не е установен устойчив модел, по който децата придобиват и стабилизират отрицателно поведение, традиционно рисковите фактори се делят на **външни условия и вътрешни причини според произхода си**. Първите произхождат от факторите на средата и се делят на макросоциални и микросоциални. **Макросоциалните** спадат към основните характеристики и процеси в обществото, които имат отношение към потребностите на детето и мотивите за неговото поведение. **Микросоциалните** принадлежат към най-близката заобикаляща среда: семейството, училището, приятелския кръг. Вътрешните причини (**индивидуалните рискове**) са биологични и психологични характеристики на индивида, които са сравнително независими от външните условия (пол, възраст, личностова структура, психично здраве) и провокират или улесняват отрицателното поведение.

Между трите групи се установява зависимост на взаимно пораждање и усилване, като определящо е значението на микросоциалните рискове, непосредствено следвани от индивидуалните.

1.2. Анализът на фактическата обстановка по наказателни дела с непълнолетен обвиняем и производства по налагане на възпитателни мерки по ЗБППМН дава ос-

Видове рискови фактори

нования за класифициране на рисковите фактори според значението им за **формиране на модели на поведение при децата в отклонение от общоприетите правни и социални стандарти**. Сред тях се откроява група фактори, които възникват самостоятелно и върху които детето никога не може да влияе (**първични рискове**). Те водят до възникване на отрицателни форми на развитие на детето, които имат самостоятелно значение на рискове за поява или задълбочаване на отклоненията в поведението (**вторични рискове**).

Зависимостта е относителна, т.е. вторичните обикновено и типично възникват в резултат на развитието на първичните. Те се проявяват в действителността като реализирани рискове, създадени от първичните и на свой ред създаващи нови рискове. Само в изключителни случаи вторичните рискове се определят от други, нерискови фактори. Тогава те представляват или водят до случайни, относително неустойчиви и лесно преодолими отклонения в поведението на детето.

2. Рискови фактори според произхода им: макросоциални, микросоциални и индивидуални

2.1. Макросоциалната рамка има най-слабо отражение върху поведението на детето. Водещите причините за това са две.

Първо, макросредата по принцип насърчава неотклоняващо се поведение, защото обективира територията на нормата. Независимо от безспорното наличие на множество разнообразни и понякога трайни фактори, насърчаващи отрицателни отклонения, те не дефинират нейното основно послание към членовете на обществото.

Второ, макросоциалното въздействие се опосредства от влиянието на микросредата, която може да усилва или да заглуши отрицателните макросоциални послания според това дали самата тя е рискова. В този смисъл рискът възниква от начина на взаимодействие на двете, който може да се прояви по два начина.

Първият е налице, когато **микросредата подкрепя отрицателните криминогенни или виктимогенни послания на макросредата**. Такъв е примерът със солидаризиране на микросоциалните практики на домашно насилие с макросоциалното послание на медии, рекламни продукти, компютърни игри и други за търпимост към насилието и позитивизиране на образа на насилника като социално успешен. Според индивидуалните особености на детето тази ситуация може да бъде както криминогенна, така и виктимогенна.

Вторият начин е налице при **конфликт на микросредата с макросредата, който води до социално изключване на микросредата**. В този случай последната придобива отрицателен (маргинален) макросоциален статус и обуславя срив и обезценяване на индивидуалния статус на детето в сравнение с връстниците му от макросредата. Този конфликт е източник на емоционални преживявания и физически потребности, които обуславят отклонение в поведението му, насочено към компенсиране на конфликта.

Класически пример за такъв криминогенен риск е **бедността**, когато е микросоциален фактор и насърчава преживявания на детето за неравнопоставеност, малоценност и социално изключване. Когато средата, в която то расте, е универсално бедна и то се чувства интегрирано в нея, бедността е макросоциален риск и има много слабо криминогенно влияние. В това си качество тя не се преживява кризисно от детето, което възприема условията, в които живее, за нормални и те не формират у него мотиви

Видове рискови фактори

за противоправно поведение. Криминогенният ефект на бедността като макросоциален фактор се проявява само в комбинация с друг силен криминогенен риск (например, престъпно поведение на родителите или референтната среда). Обратно, когато бедността е белег за отрицателно различие на социалния статус на детето при съизмерване с връстниците му, тя поражда самостоятелен и силен криминогенен ефект, защото пряко създава мотиви за конфронтация на социални и правни норми.

Изследването сред възпитаници на СПИ и ВУИ установи, че децата като цяло се затрудняват да оценят икономическото положение на семейството си. Доходите на семейство се движат между 100 и 300 лв., като най-често се цитират стойности между 100-150 лв. В същото време едва 6 процента от респондентите определят условията, в които са расли, като мизерни. Тази група включва по-големи деца с изразена критичност към семейната среда, формирана на основата на сблъсък между икономическите възможности на родителите и субективните възприятия на децата за възможностите на семействата на връстниците им. Децата с позитивна или равнодушна нагласа към икономическия статус на семейството си са по-малки или са израстнали в икономически еднородна среда без възможност за сравнение (затворена общност или институция).

Източник: Вж. Приложение 1.

Анализът разкрива, че макросоциалните рискове са състояния и процеси, които обществото оценява като свои отрицателни форми на развитие (проблеми), но проявява склонност да ги интерпретира само доколкото засягат групата на пълнолетните. Макросоциалните виктимогенни рискове създават условия за концентрация на престъпен натиск върху децата като обществена група.

Макросоци-ални фактори	Значение на криминогенен риск	Значение на виктимогенен риск
Общоприети морални и правни норми	Историческият анализ разкрива значима връзка между общоустановената нравственост и законодателство на епохата и феноменологията на детското отклоняващо се поведение. Ограничителният характер на нормативната регулация (морална и законова), проявен в множество забрани, санкции и нахлуване в личното пространство, съчетан с обществен натиск за ранно приспособяване на детето към нейните правила намаляват възрастовата граница на противоправното поведение, повишават дела на децата с отклоняващо се поведение и го ориентират към насилие и хулигански прояви. Такива последници има и неидентифицираното законодателство, което не разграничава детето-извършител на укорима проява от детето-пострадал от такава и го третира само в първото качество.	Виктимогенна е всяка законодателна и нравствена система, която потиска възможностите на детето за автономно развитие, като си служи предимно с императивни способности за възпитание и не диференцира достатъчно режимите, приложими към възрастни и към деца в различни възрасти. Такъв ефект има и законодателство, което интерпретира противоправното действие срещу престъпността срещу деца предимно като политика на репресия срещу извършителя и не инвестира в превантивна и последваща подкрепа и закрила на детето.
Обществена култура на отношение към детето	Нетърпимостта към обичайните за детската възраст отклонения, свързани с обществена култура на незачитане на детето като член на обществото с особени потребности, поражда едновременно криминогенни и виктимогенни ефекти. Такива обществени нагласи обикновено се проявяват в: неприоритетност на образованието и политиките към семейството в общата държавна политика; липса на специално ориентирано към детето законодателство; нефункционалност на институциите за работа с деца; социална непрестижност на педагогиката, социалната работа и другите професии, свързани с грижа за детето; липса на обществен рефлекс за предпазване на детето от увреждащи го форми на развитие (ранен труд, отпадане от училище, ранна употреба на психоактивни вещества, твърде ранен полов живот и др.); нагласи за изземване на възможности за насърчване на детското развитие (смяна на предназначението на детски ясли, градини и други заведения, застрояване на детски площадки, свиване на пазара на детска литература, ограничаване на детските телевизионни и радиопредавания и др.).	

Видове рискови фактори

Макросоциални фактори	Значение на криминогенен риск	Значение на виктимогенен риск
Социално-икономически условия	Кризис в производството, снабдяването, пазара на труда, демографски кризи, срив на социалния статус на обществени групи, недостъпност или неефективност на образованието и пр., имат отношение към отклонения в поведението на децата, доколкото обуславят обща отрицателна среда за развитие и предизвикват отклонения и при възрастните от микросредата.	
Вероизповедание	Това е етнокултурен фактор, който няма самостоятелно криминогенно или виктимогенно действие. Различията по яра в България не създава у младите хора различна нагласа спрямо правилата и нормите и не влияе на средата, в която те се социализират.	
Религиозни секти		Приобщаването на детето към секта е организиран процес, в който умело се злоупотребява със социалнопсихологически техники на въздействие върху съзнанието и поведението. Личностното разграждане завършва, когато детето загуби напълно волевия контрол върху поведението си и възможността за нормален социален живот. Поради незавършеното си личностно изграждане децата са изключително уязвими на такъв тип деструктивна манипулация.
Медийна среда и компютърни игри	Медиите и електронните игри създават риск, когато излъчват насилие и приобщават детето към агресивни модели, които то възпроизвежда в поведението си. Малка част от игрите водят до разтоварване на отрицателна енергия ²⁵ . Те не стимулират криминогенната изява само при силни въздържащи фактори в семейството.	

²⁵ Д-р Александър Хаджигеоргиев, завеждащ психиатрично отделение в Медицинския институт на МВР, цитиран от В-К Капитал (2006, бр.47).

За взаимодействието на макросредата с микросредата от значение е и **пространственото им съотношение**. В малките населени места микросредата може да измести и дори да погълне макросредата, която се характеризира с еднотипност на посланията и стабилизиращи културни парадигми. Трайно установените обществени норми пораждат консерватизъм, който обезсърчава отклоненията в поведението. Обратно, големите градове подпомагат анонимността на индивида и обкръжението му и поддържат макросреда, в която съжителстват различни културни модели. Поради това рискът поведението на детето да се яви в отклонение от нормата при такава конфигурация е чувствително по-висок.

Когато детето е интегрирано в различни макросреди, върху него възниква натиск за диференциране на поведението според особеностите на нормата във всяка от тях. При **конфликт на нормите** е възможно една от макросредите да разпознае поведението му като отклонение и да предприеме натиск за коригирането му. Подкрепата на нормата на другата макросреда може да засили съпротивите му и да стабилизира не само конкретното отклонение, а да го задълбочи до степен да конфронтира нормите и на двете макросреди²⁶.

2.2. Микросоциалните криминогенни рискове имат определящо значение за формиране и стабилизиране на отрицателните отклонения в поведението на детето. Те определят интензивността и посоката на действие на макросоциалните фактори, обуславят про-

²⁶ Поради това в големите градове делинквентността сред децата е **териториално определена**. Отчитат се значими различия в нейните нива, които не могат да се обяснят със социалния статус и социално-икономически фактори. Някои изследователи дори разглеждат архитектурния план на квартала и сградите като условие за отклонение в поведението. Възможностите на инфраструктурата за осигуряване на наблюдение на поведението на гражданите се обсъждат като фактор за засилване на чувството за отговорност („защитени пространства“) и устойчиво намаляване на кварталната делинквентност.

Видове рискови фактори

явлението на някои константни индивидуални фактори (пол, възраст, етническа принадлежност) и са източник на част от променливите индивидуални фактори (форми на отрицателно развитие на личността, вкл. особеностите на преживяванията, ценностната система, поведенческите стратегии). Всеки кризисен процес в микросоциалната сфера по принцип указва отрицателно влияние върху психиката на хората, като поражда тревога и напрежение, озлобление, жестокост, насилие, но отражението е особено непосредствено върху децата.

Под влияние на микросоциалната среда детето изгражда базовите си преживявания за себе си, другите и света, които влияят на поведението му през целия живот. В нея то се учи да разпознава, интегрира и стабилизира граници за социално приемливо поведение и възпроизвежда поведенчески модели (първо на родителите, впоследствие на учители, роднини, съседи, семейни приятели и други значими фигури, включително връстници).

Изследователите се обединяват около важността на **семејството** и неговото функциониране, тъй като неговата липса или определени негови характеристики имат функцията на криминогенни и виктимогенни рискови фактори. Като цяло тези фактори **нарушават капацитета на семејството да осигурява на детето подкрепа, грижа и адекватни стимули за развитие.**

Анализът на съдебната практика показва, че те са насочени или към заличаване на семејството (липсващо или непълно семејство, в което единият или и двамата родители липсват), или към увреждане на функциите му. И в двата случая рисковете дефинират лишеност на детето от базисни потребности. Рисковото семејство е подложено по-често от други категории семејства на негативно макросоциално въздействие. Такова е всяко многодетно семејство, в което родителите нямат ресурс да отговорят на потребностите на всичките си деца;

семејство, в което родител упражнява домашно насилие или извършва престъпления; семејство, чийто социален статус девалвира поради дълготрайна безработица, ниско образование, дълбока бедност и др.

В рисково семејство детето развива характерни нарушения на социализацијата: отсуствие на елементарни хигиенни навики, невъзможност да се адаптират в непозната среда, хиперсексуалност, нарушения в

До средата на XX век у нас **многдетните семејства** с по 5-6 деца са широко распространени, но при тоталитарниот режим таа структура се промена. Съвременните многдетни семејства се делат на следните категории:

- **Планирани**. Впреки големата натовареност на родителите, те имат мотивација да отглеждат децата си;

- **Получени при втори брак на родител**. Някои од децата можат да ги преживуваат како непълни;

- **Непланирани**, образуваани поради безотговорност на родителите при слаба до липсваща мотивација да се грижат за децата. Тоа са високорискови семејства, в които децата трпјат постојанни базисни лишения.

половата ориентација, кражби, лъжене, прояви на жестокост и агресија (вкл. подчертан нецензурен стил на изразување), загуба на интерес към труда и образованието, ленивост, пристрастување към психотропни вещества и др.

Нај-често рисковият ефект се поража во семејство, в което **родителите са разделени** и детето не може да се справи со възникналото за него емоционално раздвоение²⁷. Раздялата води до отпаѓање на поне едната родителска фигура (обичновено бащината) и прехвърляње на нејната

²⁷ Вж. Приложение 8: Данни од иследвање на деца со отклоненија во поведението, спрямо които е наложена възпитателна мярка настанување во СПИ/ВУИ, 2009 г.

Видове рискови фактори

роля върху другия родител, с което се разрушава моделът на родителската двойка с активно присъствие на майчината и бащината фигура. Раздялата на родителите може да доведе до отпадане и на двете фигури и изоставяне (депривиране) на детето. Тези случаи зарудняват правилното идентифициране и ориентиране на децата в ролите на мъжа и жената в семейството, като създават риск от вторично влошаване на психологичния климат в семейството поради дезадаптивни реакции на самотния родител (свръхпротективност към детето, пренасяне на разочарованието от партньора върху детето, преживяване на детето като бreme и причина за неблагополучията в личния живот). Объркването на детето се засилва, когато криза застигне семейство със строго разпределение на ролите между родителите, особено ако детето е в ранна възраст.

Разпределение на функциите по отглеждане и възпитание на детето в пълното семейство:

Майчина фигура: посреща новороденото, въвежда го в живота и поддържа с него взаимоотношения на вътрешно сътрудничество, като развива интереса му към бащата и другите членове на семейството – то се изгражда като равноправен събрат на другите, който охотно им помага и приема помощта им, когато неговите сили не са достатъчни. Детето развива чувство за приобщеност към общността

Бащина фигура: Предава на детето ценности и стилове на общуване и развива у него житейска смелост и самоувереност от позицията на чувството за общност.

Половата диференциация на детето е силно застрашена при **непълна раздяла** на родителите, когато се запази съжителството или постоянният контакт между тях, но всеки от родителите изгради алтернативни паралелни интимни връзки с трети лица.

В повечето случаи раздялата се преживява от децата травматично и в съчетание с липсата на активната

фигура на единия родител засилва поведенческите отклонения като форма на търсене на внимание, помощ и подкрепа. В основата им стоят неефективни стратегии за справяне в тази трудна житейска ситуация, както и вина за настъпването ѝ, която детето се опитва да преодолее, като чрез поведенческото отклонение търси да заслужи наказание.

Аналогични са реакциите при смърт на родител или лишаване на единия родител от родителски права.

Изоставянето на детето, когато няма възрастен, който да поеме родителската роля, има за крайни проявления скитничество и винаги пречи на нормалната социализация.

Отглеждането на детето от близки роднини в отсъствие на родителите (например баба и дядо) поражда самостоятелни категории рискове. Тези лица понякога нямат необходимия авторитет да контролират детето, обикновено страдат от влошено здраве и недостиг на финансови средства, с което излъчат към детето внушение за слабост и непълноценност. Разликата в поколенията обуславя слаба приспособимост към потребностите на детето.

Сред показателите за наличие на депресивни преживявания у децата е проявата на засилена агресия или асоциално поведение, което се явява като „вик за помощ“ от тяхна страна. Рискът в такива случаи идва от неадекватната реакция, както на авторитети, така и на институции и може да доведе до формиране на негативни личностови диспозиции, които в последствие са необратими.

Възприетите в микросредата възгледи за **методите на възпитание и отглеждане** на детето имат пряко отражение върху поведението му и разкриват богато разнообразие в съвременното общество. Съвременното семейство преживява сложна еволюция от традиционния

Видове рискови фактори

към нов модерен модел, при който намалява броят на децата, изменя се видът на взаимоотношенията, системата на власт и подчинение, ролите и функциите на членовете, увеличава се дистанцията между поколенията на детето и родителите, засилват се процесите на разпад на семейството. Всичко това определя състоянието на съвременното семейство като кризисно. Разграждането на патриархалното семейство поражда конкуренция между ценността „послушно дете”, моделирано според идеалите на обществото, и оценностяването на детската индивидуалност и самостоятелност. Двете ценности стоят в основата на двете доминиращи и най-известни стратегии за възпитание – авторитарната и либералната. Крайностите при интерпретацията и прилагането на всяка от тях имат значението на криминогенни и виктимогенни рискове²⁸.

Изследванията потвърждават пряка зависимост между дисфункционалния стил на родителстване и отрицателните отклонения в поведението на детето²⁹. Най-често

Алфред Адлер разглежда важноста на родителската двойка за доброто възпитание и личностово изграждане на детето и класифицира **стратегии и стилове на родителстване**. Според него процесът на възпитание трябва да позволи благоприятно влияние върху детето, като 1. контролира формите, които приема творческият му потенциал; 2. изключва строгост и снизходителност и 3. предлага разбирателство, непрекъснато окуражаване и развиването на чувството за общност. **Окуражаването** е мощен метод за функционално възпитание дори при отрицателна проява. Тя се основава на недостиг на смелост и разбиране и окуражаването представя отрицателната оценка за нея тактично и щадящо.

Източник: Адлер, А. Възпитание на децата. ИК Здраве и щастие. София. 1998 г.

²⁸ Вж. Приложение 9: Стратегии на родителстване.

²⁹ Вж. Приложение 8.

и двете родителски фигури прилагат непоследователни стратегии, като хармоничните стилове имат характер на изключения.

Най-вредното за детето съчетание на родителски стилове е разрешаващо-опрощаваш подход на майката и пренебрежителен баща. Изследването установи най-често съчетанието на разрешаващо-опрощаваш стил и при двамата родители.

„Проблемни родители“.

В стремежа на родителите да възпитат детето по определен начин се използват неправилни методи за възпитателно въздействие и свързаните с тях видове „лъжлив“ родителски авторитет:

- прекалена амбициозност и свръхизисквания на родителите;
- ограничаване на свободата и детската самостоятелност;
- недоверие и прекален контрол;
- нетактичност и нравоучение;
- изолиране на децата от техните връстници;
- неправилно прилагане на методите за стимулиране и наказание;
- липса на разумна дистанция в отношенията с децата;
- надценяване на детските възможности, предоверяване, липса или недостиг на родителски контрол;
- непоследователност в държането и изискванията към децата;
- високомерно и подигравателно отношение;
- пренебрегване на едно от децата;
- ненавременно разкриване на осиновяването.

Източник: Петров, Г. Детската престъпност. София, 2000.

Към стиловете на родителстване пряко отношение има **образованието на родителите и отношението им към него**. Съществуват семейства с нискообразовани родители, които насърчават образованието на детето и така предотвратяват риска то да възпроизведе опита им. Обратно, семейство на високообразовани и свръхамбициозни родители може да компрометира образованието, ако детето го идентифицира като

Видове рискови фактори

причина родителите му да го пренебрегват. В световната литература образователният ценз, особено на майката, се приема като решителен фактор за развитието на детето. Колкото по-нисък е той, толкова по-слаби са възможностите на родителите да създават образователни стимули за детето и толкова по-голяма е вероятността то да развие отклонение в поведението³⁰. Изследванията на децата с „противообществени прояви“ показват, че при близо 15 процента от тях майката е неграмотна и само при 7 процента има висше образование. Голямото мнозинство са отгледани от майки с много ниско образование и извънредно нисък интерес към него (основно образование). Аналогична е картината и при бащите, въпреки относително по-високото формално придобито образователно равнище (средно образование).

Този фактор директно обуславя годността на семейството да възпитава диференцирани ценности у детето и да изгражда у него както мотивация за самоусъвършенстване и чувство за успешност, така и годност да носи отговорност за постъпките си.

Той има отношение и към **професионалната реализация на родителите**. При повечето изследвани деца родителите са носители на послание за провален трудов статус, проявен в безработица или полагане на временен нискоквалифициран и нискозаплатен непрестижен труд, несвързан с професионално и социално израстване и ценен единствено като източник на издръжка.

Ниското образование и професионални умения са косвени индикатори не само за трудна обща реализация на родителите, но и за нисък икономически статус на домакинството и степен на изолираност на семейството, които го правят неадаптивно и внушават на детето чувство

³⁰ Вж. още **Петров, Г.**, Детската престъпност, 2000 г.

за постоянна застрашеност от предстоящо социално отпадане.

Изследвания на затворници показват, че антисоциалното личностово разстройство е практически синоним на престъпно поведение и позволяват да се изведат някои основни характеристики на този тип: манипулативност, патологично лъжение и измами, грубост и липса на емпатия, повърхностен афект, слаб поведенчески контрол и липса на социално съзнание, невъзможност за поемане на отговорност за собствените действия.

Формирането на такъв характер се свързва с родителското отхвърляне в ранно детство, липса на любов и непостоянни изисквания. Тази подгрупа на индивидуалните особености се отнася към първичните фактори, доколкото детето не може само да промени своята личност, която е в процес на оформяне.

Източник: Официални доклади на Института по психология на МВР.

Сред основните криминогенни рискове със семеен произход е **отрицателното поведение на родителите**, което затвърждава аморални и антисоциални поведенчески модели у детето. Когато е стабилизирано, то пряко се усвоява от детето като адекватно (нормално). Ако родителите осъзнато подкрепят положителни морални норми и ценности и официално ги изискват от детето, но в поведението си не ги следват, детето винаги проявява отклонения, защото копира поведенческия модел на авторитета или развива лицемерие и непостоянност.

Когато извършването на престъпление е интегрирано във функционирането на семейството и бива позитивирано или толерирано, е налице явлението „**криминално семейство**”. То представлява **непосредствен криминогенен риск** за детето. Осъждането на член на семейството повишава вероятността от извършване на

Видове рискови фактори

престъпление от останалите, която е до пет пъти по-голяма при децата. Изследванията очертават, че при близо половината деца с „противообществени прояви” в семейството има извършител на престъпление, а при две от всеки пет деца член на семейството е осъждан на лишаване от свобода³¹.

Когато отрицателното поведение на родител е свързано със **зависимост към психоактивни вещества** (алкохол, наркотици, медикаменти и т.н.), детето формира дисфункционални поведенчески стратегии. Привързаността и уважението към родителите и авторитетите се заместват с фрустрация и озлобление. Данни от различни проучвания очертават, че сред осъдените непълнолетни алкохолизъмът и прекомерната алкохолна злоупотреба се срещат 6–7 пъти по-често, отколкото сред децата без противоправни прояви. Повече от половината от децата с отклоняващо се поведение имат алкохолно зависим родител, като при незначителен дял от тях в семейството не се употребява алкохол. Всяко десето от изследваните деца има родител, зависим от наркотични вещества.

Насилието в семейството също вреди на социализацията, независимо дали е пряко (конкретизирано върху самото дете) или непряко (практикувано в семейния контекст срещу член на семейството или цялото семейство и съпреживявано от детето). И в двата случая инструменталната агресия (физическо насилие) се заучава и формира агресивен стил на поведение³². Психическото насилие значително увеличава риска от стабилизиране на поведенчески отклонения, независимо от формата на проявление и ангажираността на единия

³¹ Пак там.

³² Алберт Бандура изучава моделите на поведение свързани с агресията и през 1961 г. провежда експеримента с куклата Бобо. Той открива, че децата изложени на агресивен модел е по-вероятно да действат физически агресивно, отколкото тези, които не са изложени на такъв модел.

или и двамата родители³³. Когато детето е малолетно, може дори да се говори за невъзможност актовете на насилие да бъдат възприети и оценени като такива. Георгиев отбелязва, че насилието има широки граници на проявление – от различните видове психичен тормоз до физическото малтретиране, което може да прерасне в престъпление.

Факторите, които обуславят семейното насилие, се делят на няколко групи. На първо място това е комбинацията от **интензивна емоционалност**, характерна за семейния живот. Силната емоция и преувеличенията в преживяванията поражда в семейния контекст състояния, каквито не се пораждаат извън него.

На второ място е **търпимостта или одобрението към форми на насилие**, подкрепени от обществената нагласа да не се разгласяват отрицателните страни на семейния живот. Така например дисциплиниращо физическо наказание, нанесено от родител, се разпознава като родителско право, а не автентично насилие, за разлика от значително по-слабо интензивна грубост от страна на чужд на семейството възрастен срещу детето. Нели Петрова-Димитрова твърди, че: „чисто културално у нас има висока толерантност (различна по степен в различните общности, обществени слоеве, градове или села) към употребата на физическо насилие като възпитателно средство. Тази толерантност се открива както при родителите, общественото мнение и пр., така за съжаление и при институциите, отговорни за възпитанието като училище, домове за отглеждане на деца в риск, приюти, и също така при институциите свързани с

³³ Насилието е разпространено в **патриархалните и матриархалните семейства**, в които фигурата на единия родител е основен авторитет, налагащ ограничения и санкции, източник на стереотип на живот и правила, съобразени преди всичко с неговите потребности. Статистически типичният насилник е бащата или друг мъж в семейството. Силната и властна мъжка фигура се възприема по този начин не само от семейството, а и от самия мъж.

Видове рискови фактори

право защита и правораздаване – полиция, прокуратура, съд и пр.”³⁴

На трето място е **морално-психическото насилие**, обусловено от възможността член на семейството да определя едностранно поведението на останалите, включително да ограничава свободата им на движение, социални контакти и професионална реализация. Факторът тук е желание за доминиране и самоизтъкване за сметка на унижаване на останалите.

На четвърто място е **емоционално-психическо насилие**, изразяващо се в постоянно или периодично укоряване, застрамване, порицаване, подиграване, обиждане, унижение, заплашване на член от семейството, отправяне на необосновани обвинения, демонстриране на неприязън, използване на чести или постоянни лъжи, неспазване на поети обещания, поставяне на изисквания към децата, които не съответстват на възрастта и възможностите им, предизвикване на страх и безпокойство у детето, постоянно недоволство от поведението и постиженията му. Възможно е родителите съзнателно да се дистанцират от детето отново като вид възпитателно средство, да пренебрегват молбите за помощ, за внимание и за насърчаване³⁵.

По-нататък, фактор на семейното насилие е **пренебрегването** като отказ от задоволяване на основни нужди на детето (недостатъчно хранене, лошо обличане, лоши битови условия, липсата на медицински грижи, оставяне на грижите на трети лица, на по-големи деца в семейството или без надзор), независимо дали за това има обективни социално-икономически причини или не. Родителите може да пренебрегват нуждата на детето от

³⁴ Вж. Петрова-Димитрова, Н. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България, София, 2005, стр. 4.

³⁵ Становища на експерти от Фондация „Дива” (неправителствена организация, работеща с жени, деца и семейства в насилие).

обич и привързаност, да го оставят да присъства на сцени на насилие, да му разрешават да употребява психоактивни вещества. Други форми са незаинтересоваността на родителите към успеваемостта на детето в училище, липсата на грижи за неговата подготовка, снизходителното отношение към постоянните или чести бягства от училище и др.³⁶

Изследванията показват високи стойности на **физическо домашно насилие** при деца с отрицателно поведение (58,82 процента), надхвърлящи значително дела на семействата, в които се прилагат и двата вида насилие (38,24 процента). По начало не се установява самостоятелно прилагане на психическо насилие³⁷. Физическото насилие се проявява като удряне, ритане, щипане, раздрусване, изгаряне, хапане, душене, може да включва даване на отровни вещества, неподходящи лекарства или алкохол, да се използва ненужна сила при хранене, сменяне на пелена или дреха. В резултат могат да се появят охлузвания, синини, драскотини, подутини и други видими наранявания по тялото на детето, както и вътрешни – счупвания и кръвоизливи. Вредите може да не са причинени умишлено и да са следствие на прилагане на свръхстроги мерки за дисциплина или физически наказания.

Вид тежко физическо и психическо насилие е **сексуалното**. То може да включва сексуален интерес, опипване, разголване на гениталии, орално сексуално действие, вагинално или анално проникване, вкл. с предмет, показване на порнографски материали или използване на детето за порнографски цели, воайорство и др.³⁸. Ако форми на физическо насилие биха били

³⁶ Пак там.

³⁷ Вж. Приложение 8.

³⁸ Становища на експерти от Фондация „Дива”.

Видове рискови фактори

приети от част от българите като необходим елемент от възпитанието, за сексуалното посегателство съществува почти единодушно възмущение. Обществото ясно го определя като акт на нечовечност. Станалите известни случаи на сексуална злоупотреба с деца, особено ако те са малолетни, стават обект на широка публична дискусия, в която не са редки исканията за най-крайни наказания срещу извършителите.

Панделиева отбелязва, че тежките физически увреди при сексуално насилие над деца са факт едва в десетина процента от случаите, но психологическият удар, който това престъпно действие нанася на детето, може да съсипе психиката му за цял живот. Петрова-Димитрова също посочва, че според изследователи на проблема психологичната травма, придружаваща сексуалното насилие в детска възраст, винаги води до сериозни и често трайни последствия за децата. Случаи на сексуално насилие над деца има и в пълни, и в непълни семейства, и при високо, и при ниско образование, и от бедни, и от богати родители.

Основен източник на дезадаптивно поведение според някои психоаналитици е неразрешен Едипов комплекс, който нарушава идентификацията с родителя от същия пол. Детето развива силно чувство на вина и се ангажира с криминално поведение, целяйки да получи наказание, за да се освободи от нея.

Според теорията за привързаността малкото дете се учи да преодолява тревожността, когато развива стабилна връзка с майката и черпи от нея преживяване за безопасност. Нарушенията тук разграждат способността му да създава и развива в бъдеще социални връзки и формират ниско самочувствие, неувереност и насилническо поведение. При недостиг на емоционално присъствие от значимите възрастни детето генерира тревожност и гняв, характеризира другите като негрижовни и незаслужаващи доверие и разпознава себе си като недостойно за грижи и подкрепа.

Източник: Bowlby, J. Clinical Application of Attachment Theory. 1998.

Всеки от видовете насилие в семейна среда води до неувереност, нереално чувство за вина, базисно чувство за тревожност, страх и подчинение у детето и бъдещата развита личност. То винаги обуславя отклонения във физическото и психическото развитие, соматични заболявания, личностни и емоционални нарушения и като цяло забавя развитието на детето.

В следствие на опита си експерти от фондация „Дива” обобщават някои белези, които могат да бъдат индикатор за упражнено върху детето насилие. Такова са изоставане в развитието по отношение на ръст и тегло (детето изглежда по-малко спрямо възрастта си); късно проговаряне и прохождение; продължителен плач, смущения в съня и влошено здраве в ранна възраст; слаба училища успеваемост, необщителност, смучене на пръсти, гризане на нокти, влошена хигиена, болнавост, склонност към напълняване или рязка загуба на тегло. Към непосредствените последици се отнасят физически наранявания и самонаранявания, повръщане, главоболие, загуба на съзнание, характерно за синдромни състояния, кръвоизливи в очите, синини, фрактури с различна давност (забележими чрез рентген), спирални фрактури (от усукване и извиване на крайници), белези от удари с ръце, от стискане (понякога единствени физически индикатор за сексуално малтретиране), наранявания в гениталната област, бременност или венерически заболявания (при сексуално насилие), разкъсана лигавица (в ранна възраст – от директен удар или предмет), ухапвания, попарвания и изгаряния на необичайни места или с определена форма (дълбоките изгаряния е по-вероятно да са били нарочно причинени), отравяне, следи от поемане на алкохол и лекарства, за да бъде детето приспано. При сериозни удари по-главата са възможни дефекти в развитието на централната нервна система; когнитивни и комуникативни нарушения по типа на забавено развитие на функциите

Видове рискови фактори

на вниманието, паметта, интелекта, езикови трудности (възпроизвеждане, възприемане на речта, свързване на дума и образ, заекване).

Към поведенческите последици спадат остри психически нарушения, прекалена възбудимост, стремеж на детето да избяга, да се крие, измъчен външен вид, пълно безразличие, преживяване на силен страх, особено от възрастни, тревога, гняв, изпадане в тежки депресивни състояния с преживяване на чувство за собствена непотребност, гневни изблици без видима причина, хиперактивност, импулсивност и хаотичност. Признаци за насилие са неадекватност на лицеизраза („замръзнала безизразност”), затвореност и необщителност, избягване на контакти, неспособност за сприятеляване, чести посещения в болнични заведения (поради чести травми), псевдозрялост, прояви на деструктивност, агресивност към другите, актове на самонараняване, нарушения в съня, кошмари, нощно напикаване.

В предучилищна и начална училищна възраст са възможни психосоматични оплаквания (болест, причинена от прикрит страх или безпокойство). В начална училищна и прогимназиална възраст се появяват обучителни трудности, в пубертета и юношеството – дезадаптивно поведение, изразено във въвличане в насилствени връзки, в банди и секти, злоупотреба с психоактивни вещества („бягство от реалността”), нарушения в съня, в храненето (анорексия, булимия), затваряне в себе си, проблеми в ученето и в общуването с връстници, бягства от дома и от училище, депресии, суицидни опити, прояви на агресивност и други отклонения в поведението.

При **емоционалното насилие** често се появяват кожни обриви, алергии, язви на стомаха, тикове, заекване, нощно напикаване, а при сексуалното насилие – болки в корема без видима причина. Изоставените деца, страдащи от емоционално лишение, се стремят по всякакъв начин

Различни изследвания върху последствията от извършените срещу деца престъпления показват:

1. Насилието винаги има последици върху развитието на детето и по-често тези последици са дългосрочни;

2. Последиците са свързани със здравето, психичното развитие и поведението на детето – психични разстройства, изоставане в когнитивното развитие, поведенчески аномалии като хиперактивност, агресия, автоагресия, асоциално поведение и пр.;

3. Последиците са свързани и с опасност за други хора, включително деца;

4. Най-тежки са последиците, и в краткосрочен и особено в дългосрочен план, когато става дума за сексуално насилие.

Източник: Петрова-Димитрова, Н. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София, 2005.

и на всяка цена да привлекат внимание, което се проявява като ексцентрично и девиантно поведение и цели чрез манипулация да изтръгне ресурс (тези деца стават умели просяци, ловки крадци и др.). Сексуалното насилие води до несвойствени за възрастта познания за половите взаимоотношения и ги пренася върху игрите, като при момчетата обуславя проституиране, а при момчетата – нарушения в сексуалното функциониране.

Най-тежката реакция на децата вследствие на какъвто и да е вид насилие е ниската самооценка, която разгражда способността им да се съхранят и в значителна степен ги затруднява в изграждането на собствено „здраво” семейство.

Общото послание на **виктимогенната семейна среда** е, че детето е нежелано в качеството си на дете. Поради това, когато е по-малко, то бива пренебрегвано като неспособно да изпълнява отговорности на възрастен и като пречка за съпругеска хармония или професионална реализация на родителите. Средата си служи с форми на изоставяне и неполагане на родителски грижи и с насилие, насочено към наказване и премахване на детето в това му

Видове рискови фактори

Малолетното дете почти нищо не може да направи само без добронамерена помощ от средата, включително за да се защити от всички опасности за развитието му. Същото, макар и в по-малка степен, се отнася и до непълнолетните деца.

качество. Обикновено първото се обективира в престъпно злепоставяне, а второто – в тежки престъпления срещу телесната неприкосновеност и живота. С напредване на възрастта върху детето започва натиск да влиза в роли на възрастен, които основно се проявяват в принуждаването му да печели пари чрез труд или трудоподобни форми на експлоатация (проституиране, просене) и в натиск да партнира сексуално на единия родител.

Изследвания на насилието в българското общество свързват отчуждеността в семейството с потенциалния риск от отклоняващо се поведение. Най-уязвими към риска да претърпят насилие са деца, които с по-голяма готовност споделят с човек извън семейството, а не с родителите си. Такива са деца от семейства, чиито членове са по-близки

Основните рискове в семейната среда

- липса на родителска обич, грижи и внимание;
- разпадане на брака;
- непълни семейства;
- „доведено“ семейство;
- алкохолизъм и наркомания сред родителите;
- ниско културно-образователно ниво на родителите;
- сексуално посегателство върху децата;
- егоцентрични родители;
- бисексуални родители;
- икономически проблеми в семейството;
- противоправно поведение на родителите;
- социален, правен и национален нихилизъм, предаван от родителите на децата.

Източник: Петров, Г. Детската престъпност. София, 2000.

с хора извън него, или в които всеки следва своя интерес, или в които няма ясни принципи и правила за поведение в семейството, а боят е оправдано средство за възпитание и налагане на мнение³⁹.

Всяко негативно състояние на семейството има незабавен отрицателен ефект върху детето. Колкото по-продължително е то, толкова по-голяма е вероятността да се прояви като криминогенен фактор, тъй като е предпоставка детето да потърси компенсиране на лишенията, понасяни в семейството, чрез отклонение от социалните норми. Едно от класическите отклонения е просията, чрез която детето се опитва да си набави липсващи блага на случаен принцип.

Училището е наравно със семейството в процеса на социализация на личността и нравственото възпитание на децата, а учителите са вторите по важност авторитети след родителите. Училищната дезадаптация е основният фактор за дефект в социализацията и затова по-голямата част от отклоненията се проявяват в училищното функциониране, а основният контингент правонарушители е съставен от трудноадаптиращи се в училище деца с нарушена комуникация с авторитетите, неразбирателство със съучениците, трудности в усвояването учебния материал и неспазване на дисциплината. Тези отклонения са най-често срещани в начален училищен курс и най-концентрирани в периода V–VII клас⁴⁰. При пренебрежимо нисък дял от децата с противоправно поведение няма данни за училищна дезадаптация. Анализът на съдебната практика показва, че „трудните“ деца извършват правонарушения, които по-късно преминават в престъпления.

³⁹ Вж. **Златанова, В.** Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. В: Социологически проблеми, 2, 1995, стр. 133-141; **Златанова, В.** Нелигитимното насилие. София, 2004.

⁴⁰ Пак там.

Видове рискови фактори

Рискове на училищната среда

- трудности в адаптирането след смяна на училище;
- постъпване в „елитно“ училище;
- лоши взаимоотношения в класния колектив;
- избор на „любими“ и „трудни“ ученици от страна на учители;
- поставяне на необосновано ниски оценки;
- омаловажаване на детските усилия и успехи;
- налагане на необосновани наказания;
- изоставане в професионалното изграждане и постигане на висок личностен авторитет от страна на отделни учители;
- физически недостатъци на отделни ученици;
- липса или недостиг на организирана извънкласна дейност;
- негативни взаимоотношения между учители и родители;
- затваряне на училището в неговите дидактически функции. Негласно отпадане на възпитателните ангажименти;
- търпимост към неприемливи ученически модели на поведение;
- обстановка на незащитеност в училищните райони;
- отсъствие на алтернативи на девиантно поведение.

Източник: *Петров, Г. Детската престъпност. София, 2000;*
Минев, Т. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. 2001

В процеса на социализация наред със семейството и училището голямо влияние за формирането на поведенческия модел на детето има неговата **референтна среда**. Според възприетите групови механизми, неформалната група от връстници, консолидирана на основата на общи интереси и дейности в свободното време, е територия на взаимно „заразяване“ с поведенчески стереотипи. Когато отрицателното отклонение от нормата е част от груповите правила, то директно уврежда социализацията на членовете по отделно, тъй като възпроизвеждането му от всеки от тях усилва интегрирането му от останалите.

Част от референтната среда е общуването със значими възрастни или по-големи деца, които не са част от семейството.

Ценностната система и поведенческите модели, практикувани в референтната среда на детето, са **особено мощен фактор за пораждаване и затвърждаване на отклонения в неговото поведение**. При липсата на родителски или учителски контрол, подрастващият може много по-лесно да попадне в среда, в която употребата на алкохол или наркотични вещества е израз на авторитет. Близко половината от непълнолетните подсъдими по изследваните дела са извършили процесното деяние в съучастие със свой непълнолетен приятел или с пълнолетно лице с престъпно поведение. Във втората хипотеза инициативата и основният престъпен принос принадлежат именно на пълнолетното лице, към което в някои от случаите детето се е обърнало за съвет и помощ за разрешаване на конкретен проблем⁴¹. Във възпитателните производства искането за налагане на изолационна възпитателна мярка типично се обосновава с отрицателно повлияване на детето от приятелския му кръг, като самото му сближаване с лица с отрицателно поведение се третира като *негова* противообществена проява. Съдът обичайно отказва да наложи такава възпитателна мярка, когато установи стабилни приятелски връзки с деца без отклонения в поведението⁴².

Според изследване на НИКК *„насилието започва да става обичаен начин за решаване на конфликти, а*

⁴¹ Вж. напр. НОХД № 170/2005 по описа на РС-Севлиево. По това дело 14-годишно момче от много бедно семейство се сдобива с велосипед, който не може да ползва, защото не е в изправност. Обръща се за помощ към възрастен познат – осъждано лице с трайни престъпни навици, което склонява непълнолетния да извърши кражба на изправен велосипед, за да поправи своя. Вж. още НОХД №278/2005 по описа на РС-Варна; НОХД № 6853/05 по описа на РС-Варна.

⁴² Вж. напр. НАХД № 9050/2009 по описа на СРС.

Видове рискови фактори

агресията – средство за респектиране” в рамките на тенденция за формиране на младежка субкултура на насилието, т.е. то става модерно и е белег за успех⁴³.

Училищната и приятелската среда произвеждат виктимогенни рискове, когато са дисфункционални и винаги, когато липсват. Най-силният виктимогенен училищен риск е отпадането от училище, а най-силният виктимогенен риск с несемеен микросоциален произход е липсата на приятели. Свързването с групи, в които спрямо детето се прилага насилие, се солидаризира с действието на аналогичен семеен риск. То стабилизира у детето виктимно поведение, т.е. автоматизиращ се избор да влиза в позиция на жертва. Този риск винаги възниква на основата на насилие в семейството.

Така например, сексуално насилие над дете може да се извърши и от друго дете. Панделиева посочва, че деца, които са станали жертва на посегателство, често се опитват да покажат на връстниците си какво са „научили” или пренасят неизразената си агресивност към по-слаби и уязвими от тях лица. Разбира се, не всяко дете, станало жертва на подобен вид насилие, става насилник. Един от най-големите проблеми на сексуалното посегателство и изобщо на всеки един акт на насилие над деца е, че не се знае как ще се отрази той на неизградената детска психика. А както вече бе посочено, във всички случаи последиците от престъплението са тежки и дълготрайни.

Въпреки че **рисковете в семейството и в референтната среда** могат да са много близки по съдържание (насилие; извършване на престъпления), като и двете групи представляват послания на микросредата (т.е. са рискове, създавани в групи), **тяхното въздействие върху детето протича по различни механизми.** Семейството

⁴³ Вж. презентация на полк. Стефан Иванов на дискусия, организирана от МСДС и фондация „Конрад Аденауер” (18 октомври 2004 г.).

обективира социална територия, която детето не избира и в която контролът му върху нейните параметри е много слаб. То се стреми да се адаптира към нея. Реакцията му към криминогенните рискове е елемент от тази адаптация и може да изразява в интегриране на престъпен модел или в стратегии за избягването му, които обичайно се изразяват в различни форми на физическо, интелектуално и емоционално бягство. При силен виктимогенен натиск, детето се подчинява на насилието и възприема поведение, с което го привлича.

Колкото по-продължително и непрекъснато е влиянието на отрицателната референтна среда върху детето, толкова по-незабавни и трайни са негативните последици за неговото хармонично и просоциално личностово изграждане.

В криминогенните групи съществуват модели на безсмислено и нецеленасочено разхищение на личностов ресурс, подчинен на хедонистичен и егоцентричен морал, разграждащ отношения на привързаност, лоялност и отговорност и толериращ злоупотреба с ПАВ и рискови дейности и насърчаващ форми на злоупотреба с друго (проституция, насилие, кражби и др.), в резултат на което личността на детето деградира.

Изследванията показват, че значително над половината от децата с противоправно поведение принадлежат към приятелски групи, в които се употребява алкохол и наркотици, а седем от всеки десет деца принадлежат към криминални групи.

Обратно, референтната среда обикновено се избира от детето и в нея то има повече възможности да управлява факторите ѝ. Поради това то възприема нейните послания по-непосредствено и възпроизвежда поведението, към което тя го тласка, с по-голяма готовност. В този смисъл тя има по-скоро „възпитателно” въздействие, поради което много по-бързо и директно изгражда и стабилизира отклоненията в поведението.

Връзката между двете групи рискове се изразява в това, че изборът на референтна среда и приспособяването към нея обикновено са елементи от стратегията за

Видове рискови фактори

преодоляване на рисковете със семеен произход. Когато избраната среда е отрицателна, това най-често е показател за висока рисковост на семейството и за слаб ресурс на детето да я преодолее, поради което е започнало повлияването му в посока отклоняване на поведението от социалната норма. От тази гледна точка **присъединяването му към групи с асоциално поведение няма характер на автентичен избор и следва да се интерпретира като реакция (симптом) на риск, а не като противообществена проява.**

Изброените микросоциални рискови фактори, особено тези с несемеен произход, **не са специфични за възрастовата група.** Те оказват криминогенен ефект и върху пълнолетни лица, но децата са значително по-уязвими на влиянието им поради особеностите на възрастта. Уязвимостта се изразява в многократно по-слаб до липсващ ресурс за противодействие или избягване на риска и голяма чувствителност към действието им.

Изброените до тук микросоциални фактори се съчетават с цялостната **ценностна криза в българското общество**, която според Минев може да се обобщи със следните характеристики⁴⁴:

- Слив на традиционните морални норми, регулиращи общото отношение между хората и личността. Насищане на моралното пространство с индивидуализъм, егоизъм, алчност, користолюбие, корупция;
- Слив на регулаторите, осигуряващи националните и общностните интереси. Национален нихилизъм, чуждопоклонничество, национализъм, социална аномия. Избледняване на идеята за патриотизъм;

⁴⁴ Вж. **Минев, Т.** Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). *Закрилата на детето и Новият век.* София, 2001, стр. 30.

- Слив на нравствените норми, регулиращи отношението към труда и собствеността. Корупция, безstopанственост, грабителство, злоупотреби с власт. Дискредитиране на труда и коректността в икономическите отношения като средство за материално благополучие;
- Слив на нормите, регулиращи отношението към човека и отношенията между хората. Бездушие, неискреност, дребнавост, интригантство, злосторничество;
- Слив на нравствените норми, регулиращи отношенията между младежите и девойките, брака и семейството. Деervalвация на любовта, лекомислие в сексуалния живот, нихилистично отношение или комерсализация на брака;
- Слив на нравствената значимост на обучението и образованието.

Всичко това създава една среда на социална дезорганизация, в която младият човек трябва да се изгради като личност. Изводът, който Минев прави след представянето на основните характеристики на жизнената реалност, в която израстват малолетните и непълнолетните в съвременна България е следният: „В условията на така обрисуваната „обърканост на жизнената реалност на възрастните“ неопитният юноша едва ли може да намери верните ориентири за истинското качество на живота, неговият смисъл и поведенчески еталон. От тук нататък започва и индивидуалното лутане в сложния лабиринт по пътя от детството към зрелостта. Представата за удовлетворяващ начин на живот размива своите очертания. Ценностните идеи и моралните ограничители се изпразват от съдържателен смисъл и поведенческите регулатори се задвижват на ниво потребности при блокиран достъп до сферата на моралната ангажираност”⁴⁵.

⁴⁵ Вж. Минев, Т. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). *Закрила на детето и Новият век*. София, 2001, стр. 31.

Видове рискови фактори

2.3. Поради множеството теории в материята на **индивидуалните фактори**, настоящото изложение ще се съсредоточи върху онези от тях, чието влияние се интерпретира единодушно. След микросоциалните, тази група рискове е на второ място по влияние върху поведението на децата, но **след като бъдат формирани и стабилизирани, индивидуалните фактори са най-значими за възникването на риск от отклоняващо се поведение.**

За разлика от криминогенните рискове, сред които микросоциалните са най-значими за формирането на отрицателни отклонения в поведението, **основният виктимогенен риск е биологичен – възрастта.** До навършване на пълнолетие законодателството приема, че незавършилото био-психо-социално развитие обуславя недостатъчен ресурс детето да се противопостави на убеждащо

Криминологичният анализ показва, че различните възрасти определят децата като предмет на различни видове престъпления:

- съвсем малките деца са предмет най-вече на престъпления срещу живота и телесната неприкосновеност, които винаги са тежки, защото винаги увреждат тежко детето и винаги се осъществяват при квалифициращи обстоятелства. Напоследък се развива тенденция тези деца да стават предмет и на сексуални посегателства, които винаги са с изключително висока степен на обществена опасност и много често застрашават живота на детето. Извършителите почти винаги са родителите на детето или лицата, които с в положението на родител поради ограничения достъп на трети лица.

- децата в процес на полово съзряване привличат и посегателства срещу половата неприкосновеност и форми на престъпна сексуална експлоатация (проституция, порнография и др.). Физическото им развитие в този период забележимо изпреварва психическото и интелектуалното съзряване и създава физическа готовност за полов живот при недостиг на социални и комуникативни умения.

- по-големите деца, които носят у себе си пари или по-скъпи предмети (телефони, бижута, по-скъпи дрехи и обувки и пр.) стават предмет на престъпления срещу собствеността.

Биологични рискове	Влияние върху отклоненията в поведението
Възраст	Началото на девиациите в поведението е най-често в V–VII клас. Това съвпада с периода на навлизането в пубертета.
Пол	Момчетата статистически по-често извършват асоциални и антисоциални прояви при относително еднакво съотношение с дела на момичетата в извършването на повечето престъпления. За тежките престъпления съотношението им е 9 : 1. Някои изследователи го обясняват с хормоналната и биологична разлика между половете, свързана с различия в усвояването на различните типове просоциално поведение ⁴⁶ . Въпреки че се раждат с равен агресивен потенциал с момчетата, момичетата се открояват като по-адаптивни и усвояват функционални социални модели без открита агресия, а момчетата биват поощрявани да проявяват агресия ⁴⁷ .
Етнос	Етническата принадлежност не е самостоятелен рисков фактор. Изследванията не подкрепят разпространеното сред обществото вярване за драстично по-силна криминогенност на определена етническа група. Според последното преброяване на населението през 2007 г. 84 процента са българи, 9 процента са турци и 5 процента са роми. Тези етнически общности са представени в приблизително същото съотношение в групата на децата с отклоняващо се поведение: 74: 15: 9, като повишенията в стойностите при малцинствените групи са обясними с обстоятелства, несвързани с рискове (дискриминационно отношение на институциите, повишена обществена чувствителност към отрицателни прояви на тези деца, по-ниска раждаемост при българите, която свива групата на децата).

⁴⁶ Вж. Wilson, J.Q., & Herrnstein, R.J.: Crime and human nature. New York: Simon and Schuster, 1985.

⁴⁷ Вж. Campbell, A., Men, women, and aggression. New York, NY: BasicBooks, 1993, ISBN 0465044506.

Нарушение в когнитивните функции	Внимание	Нарушенията във вниманието пряко се отразяват върху цялостното когнитивно функциониране. Най-честата патология се свързва със синдрома на хиперактивност с дефицит на вниманието , който включва няколко поведенчески признака:
		✓ разсеяност (детето не слуша / лесно се разсейва, не се занимава с една и съща дейност продължително време); ✓ импулсивност (детето реагира преди да е помислило, бързо сменя една активност с друга); ✓ свръхмоторна активност (непоседливост – малкото дете не може да стои на едно място, трескаво е, върти много шум и говори прекомерно). Тази диагноза е сред най-често поставяните в детска възраст⁴⁸. Тези деца изпитват неимоверна трудност в съсредоточаването и изпълнението на задачи, които изискват добри годности на вниманието (на неговата устойчивост, разпределяемост, обхват и обем). Те са затруднени в училищната адаптация и интегрирането на академични знания. За разлика от повечето разстройства в детска възраст, клиничната картина се утежнява с времето, те трудно усвояват учебен материал и формират асоциално, дори антисоциално поведение⁴⁹. Все още няма консолидирано научно мнение за феноменологията на синдрома на дефицит на вниманието. Някои учени допускат, че децата с този синдром са родени с биологична предразположеност към хиперактивност. Други, изхождайки от теорията за въздействието на околната среда, го обясняват като обусловен от средата. През 1990 г. Loeber доказва, че излагането на токсични вещества води до задържане в неврологичното развитие и провокира хиперактивност. Според Мифит⁵⁰ голяма част от децата с „хиперактивност“ проявяват склонност към деликвентно поведение още в 5-7 годишна възраст и не само са затруднени в междучелни-стните контакти и учебния процес, но и в много по-голяма степен са предразположени към формирането на асоциално поведение не само в детска, а и в зряла възраст. Специалистите в областта на детското развитие считат, че най-разпространените проблеми при децата със синдром на хиперактивност и дефицит на вниманието са: деликвентност и употреба на ПАВ.

⁴⁸ Вж. изследване Cowley, 1993, цит. по Бартол, К. Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва, 2004 г.

⁴⁹ Вж. изследване на Satterfield, 1987, цит. по Бартол, К., пак там.

⁵⁰ Вж. Moffitt, T. E. & Silva, P. A., Neuropsychological deficit and self-reported delinquency in an unselected birth cohort, Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 1988; Moffitt, 1993b.

Интелект⁵¹ и мислене		Изследванията категорично установяват значима взаимовръзка между нивата на РІ и извършването на престъпно деяние. Сред децата с успеваемост на психологичните методики за оценка на интелекта под 90 рецидива в извършването на правонарушение е 20 процента. Рецидивът в извършването на престъпления сред децата с успеваемост над 110 е едва 2 процента. Изследователите коментират връзката между интелекта и деликвентността като обусловена от трудностите в усвояването на учебния материал, занижената самооценка и фрустрацията. Децата с ниски интелектуални способности се справят значително по-трудно в училище, което занижава самооценката им и повишава нивата на фрустрация. Това повишава риска от асоциално и антисоциално поведение. Установена е пряка връзка между ниските оценки, бедния речников запас, примитивните разсъждения и деликвентното поведение⁵². Друг възможен поглед върху връзката интелект-деликвентност е клинико-психологичният. Болестната изостаналост в умственото развитие може да доведе до загуба на възможността за разбиране на своите и значението на действията си, и неспособност за ръководене на поведението. Лицата с умствена изостаналост се открояват с висок риск от извършване на асоциални и антисоциални прояви. Според изследванията при извършители на престъпления вегетативната реактивност при стрес е занижена, интегрирането на поведенчески модели за пасивно избягване е нарушено, завишена е агресията, нарушено е вниманието и са повишени адреналин-повдигащите дейности. Изследователите в областта на генетиката все още експериментират в търсенето на генетична унаследеност при делинквентното поведение, но липсват категорични данни за генетични наследствени маркери с пряко отношение върху престъпното поведение. Характерни мозъчни увреди директно влияят върху поведението, като занижават прага на раздрознение, повишават нивата на акумулиране на агресия, улесняват експлозивното отреагиране и т.н. Те се свързват с болестта на Уилсън–Коновалов (хепатоцеребрална дистрофия), епилептична болест, травматична енцефалопатия, мозъчна атеросклероза и др. Някои изследователи предпологат връзка между деликвентността и патологията.
Генетичната връзка		Характерни мозъчни увреди директно влияят върху поведението, като занижават прага на раздрознение, повишават нивата на акумулиране на агресия, улесняват експлозивното отреагиране и т.н. Те се свързват с болестта на Уилсън–Коновалов (хепатоцеребрална дистрофия), епилептична болест, травматична енцефалопатия, мозъчна атеросклероза и др. Някои изследователи предпологат връзка между деликвентността и патологията.
Органичен мозъчен синдром		Характерни мозъчни увреди директно влияят върху поведението, като занижават прага на раздрознение, повишават нивата на акумулиране на агресия, улесняват експлозивното отреагиране и т.н. Те се свързват с болестта на Уилсън–Коновалов (хепатоцеребрална дистрофия), епилептична болест, травматична енцефалопатия, мозъчна атеросклероза и др. Някои изследователи предпологат връзка между деликвентността и патологията.

⁵¹ В случая се има предвид не IQ (интелектуален коефициент, т.е. коефициент на умствено развитие), нивата на РІ (психометричния интелект, интелект измерван чрез психологични методи). Показателят РІ не съпада с понятието интелект, а представлява стандартизиран показател за изпълнение на специализирана тестова методика. Понятието интелект обхваща широк спектър от способности (от музикален талант до логически и математически навики, включително мъдрост, интуиция, разсъдък и т.н.), поради което настоящото изследване се ограничава с коментар за връзката между деликвентността и психометричния интелект.

⁵² Вж. изследване на Farrington, 1979, цит. по Бартол, К. Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва „Олма Пресс” 2004 г. ISBN: 5-93878-105-1.

Видове рискови фактори

Психологични рискове личност	Влияние върху отклоненията в поведението До преди тридесет години психологията твърдо стои на позицията, че деликвентното поведение се определя главно от личността на извършителя. В последно време все повече учени се обединяват около схващането, че при децата то се дължи на когнитивни и микросоциални фактори, като ролята на личностовия конструкт е безусловно значима. Краят на личностовото развитие съвпада с края на пубертета, но при повечето хора личността е напълно оформена едва около 25–27 годишна възраст. Развитието в ранната детска възраст (до 7-та година) е в основата за интегрирането и стабилизирането на деликвентни нагласи и е ключово за формирането на поведенческите стратегии, базовите характерови особености, дълбочината на емоционалните преживявания, способността за емпатия и всички останали компоненти на личностното развитие. Поради липсата на формирана личност в детска възраст, диагностицирането на личностово разстройство преди пълнолетие не е възможно. Въпреки това определени поведенчески отклонения при децата са симптом за развиване на разстройство в зряла възраст. Личностовите разстройства, създаващи риск от антисоциални прояви, са описани в DSM IV (Американска класификация на психичните разстройства) като „антисоциално личностово разстройство“ и „гранично личностово разстройство“. Основната причина за формирането и на двете се корени в ранната детска възраст (до 3-3,5 години), като психодинамично ориентираните специалисти то отдават на отношенията на родителите и значимите възрастни. Антисоциално личностово разстройство (критерии за диагноза): - Навършено пълнолетие. - Изразено незначително и нарушаване на правата на другите от 15 годишна възраст, проявяващо се с три/повече от следните: 1) Невъзможност за съобразяване със закона: повтарящи се действия, които са основание за задържане под стража; 2) Измамничество: непрекъснато лъжение, ползване на фалшиви имена или мамене за изгода/удоволствие; Гранично личностово разстройство (критерии за диагноза): Изразена нестабилност на взаимоотношенията, себевъзприемането и емоциите, подчертана импулсивност с начало в ранната младост и проявена в различни контексти с пет/повече от следните: 1) Отчаяни усилия за отбягване на реално/въображаемо изстояние, което не включва суицидно/себеувреждащо поведение; 2) Нестабилни и интензивни межличностови отношения с присъщо алтерниране (рязко прехождане в крайности) между идеализация и обезценяване;
------------------------------	--

	3) Импулсивност или невъзможност за планиране; 4) Раздразнителност и агресивност, повтарящи се чести сбивания или нападения; 5) Безразсъдно незачитане на своята или чуждата безопасност; 6) Постоянна безотговорност с невъзможност за задържане на работа и за изпълнение на финансови задължения; 7) Липса на утрения: безразличие/рационализиране на причинени вреди, лошо отношение или крадби. - Данни за поведенческо разстройство с начало преди 15 годишна възраст - Горните са налични не само при шизофрения/маниен епизод.	3) Нарушен идентитет: изразена и постоянно нестабилна представа за себе си или себевъзприемане; 4) Импулсивност в поне две потенциално саморазрушителни сфери (харчене, секс, злоупотреба с ПАВ, безразсъдно шофиране, преяждане) без включват суицидно/себевреждащо поведение; 5) Повтарящо се суицидно поведение, жестове или заплахи или себевреждащо поведение; 6) Емоционална нестабилност, дължаща се на изразена реактивност на настроението (интензивни епизоди на потиснатост, раздразнителност или тревожност, траещи часове и рядко повече от няколко дни); 7) Хронично чувство на празнота; 8) Несъразмерен силен гняв/трудност в утържането на гнева: чести избухвания, постоянна гневливост, повтарящи се сбивания; 9) Преходни параноидни идеи при стрес или тежки дисоциативни симптоми.
Поведение	Макар и първите години (от раждането до около 7-мата) да са ключови за формирането на деликвентно поведение, асоциалните и антисоциалните отклонения при повечето деца започват едва с пубертета. В периода на полово съзряване се засилват тенденциите към индивидуализация, увлеченията и сексуалното влечение, групиране с връстниците, формиране на хоби, подражание на значим обект. Често тези промени причиняват асоциално и антисоциално отклонение в поведението. По данни от проучвания около 90 процента от деликвентните рецидивисти са се откроявали с антисоциални прояви до степен да покрият критериите за разстройство в поведението още в началото на пубертетната си възраст. Това може да се дължи на стабилизиране в ранна възраст на антисоциални стратегии за справяне, включително при взаимно подсилващи се процеси на индивидуално (асоциално/ антисоциално) поведение => реакция на микросредата => реакция на макросредата. Ранен маркер за деликвентни нагласи при децата е лъжето. Според проучване на Loeber и Dishion в ранна детска възраст то е сред най-достоверните признаци за прогнозиране на деликвентност в юношеството и зряла възраст. При децата, които лъжат в начална училищна възраст, често се наблюдава и склонност към други нарушения (бягства от училището и от дома, измами)	

Видове рискови фактори

Употреба и злоупотреба с ПАВ	Макар да си приличат с алкохолизма и наркотичната зависимост на възрастните, тези отклонения при децата имат качествено различие поради неукрепналостта и незрелостта на органите и системите на тялото с произтичащата от това неустойчивост на нервновегетативните процеси. Те пораждат както организмични и функционални смущения, така и психо-социални, при значително по-голям здравен риск. Тази злоупотреба води до психическа деградация, необратими разстройства на психичната дейност независимо от развалянето на абстинентен синдром. Тя винаги провокира антисоциалност. В последните години пада възрастовата граница на злоупотребащите.
Взаимоотношения	При непълнолетните с асоциално поведение взаимоотношенията с връстниците са дисхрамонични поради странностите на мирогледа и преживяванията им. Често нагласите към света, себе си и другите не кореспондират с тези на останалите. Това е условие за отхвърляне и допълнително фрустриране на рисковите деца, което води до асоциални и антисоциални прояви. Отхвърлените деца се сближават със себеподобни, което взаимно усилва и стабилизира девиациите им. При настаняване на девиантните деца в корекционни институции (ВУИ и СПИ) сближаването е обективно обусловено.
Нагласи	Изследвания върху моралните нагласи показват, че при непълнолетни извършители на престъпления в много по-голяма степен са засилени: Изследователите коментират занижени възможности за съпреживяване с жертвата на отрицателната проява; - изкривявания в интегрираните нагласи за разрешаване на трудни житейски ситуации през директно агресивно отреагиране. - Дисфункционалните нагласи към света, себе си и другите повишават в значителна степен риска от формиране и затвърждаване на асоциално и антисоциално поведение. - дисфункционални преживявания за света като „светът е гадно място“, „в света, каквото и да направиш, все ще си прецакан“, „светът не трябва да съществува“, „светът е мой“ и т.н. - дисфункционални преживявания за „другите“ са враждебни включват нагласи като „другите са ти приятели само когато имат изгода“, „другите са пречка и следва да бъдат премахнати“, „с другите можеш само да се напаваш/да се надрусаш“, „другите са ми дължани“, „другите ще те уважават само ако ги впечатлиш, извършвайки престъпление“, „другите все гледат да те прецакат“. - базовите нагласи за себе си се характеризират с негативни, недооценъчни преживявания за собствените способности и върхъ ценности нагласи за собствените годности, достижения и стил на поведение.

го външно влияние и неукрепнали стратегии за използването му в съгласие с обществените изисквания. Поради това ниската възраст е универсално признат виктимогенен фактор и децата като обществена група се намират под особената закрила на държавата по силата на конституционно разпореждане. Ниската възраст е квалифициращо обстоятелство по всички престъпления срещу личността, а малолетитето винаги обуславя безпомощно състояние съгласно постоянната съдебна практика.

Самостоятелна група индивидуални виктимогенни рискове са тези, които произхождат от поведението на детето. Това най-вече е **поведението като фактор на криминалната и посткриминалната ситуация**. То има съществено значение за протичането на деянието и настъпване на престъпните последици, както и за последващо справяне с понесените вреди от престъплението. С постъпките си детето може да стимулира престъпния умисъл чрез провокиране на конфликт, привличане върху детето на породен от друг дразнител афект или по друг начин. Когато детето е много малко, проявите му не могат да се определят като поведение, тъй като рядко имат напълно осъзнат и целенасочен характер и са волево овладяни. В тези случаи те са особено рискови, защото детето не може да ги управлява и не разбира възможните им последици за себе си.

Сред посткриминалните рискове най-съществен е **запазването на факта на престъплението в тайна**. Мълчанието на детето му пречи както да разтовари психичната тежест от преживяното, така и да получи помощ и подкрепа, като стимулира възпроизвеждането на престъплението във вътрешния си свят. Колко по-малко е детето, толкова по-трудно описва преживяното, защото най-често не го разбира. Поради незрялостта си децата изпитва срам и вина от преживяното, опасения да не навредят на извършителя, когато им е близък (конфликт на лоялност) и др.

Видове рискови фактори

Високорисковият характер на посткриминалното мълчание се изразява в автоматично пораждане на вторични виктимогенни рискове: изолация, отчуждение, потъване в травмата и др., които повишават уязвимостта на детето.

Въпреки трудността да се изгради точен **профил на децата-жертви на сексуално посегателство** се определя следните групи рискови фактори:

1. Скитащи деца (живеещи на улицата). При тях съществува висок риск и от насилие, и от сексуална злоупотреба и експлоатация;

2. Институционализирани деца. В тази група са децата, настанени в домове за деца лишени от родителска грижа, домове за деца с умствена изостаналост, домове за деца с увреждания, корекционни заведения за деца с поведенчески проблеми, социално-педагогически интернати (СПИ) и възпитателни училища интернати (ВУИ). Рискът от сексуално насилие е както при деца от деца, така и от страна на персонала;

3. Деца от крайно бедни или маргинализирани семейства, особено сред малцинствените групи. В тази група с особена тежест на риска са момичетата от ромски произход на възраст от 10, 11 до 16, 17 години. Тази група момичета са и най-често обект на трафик за проституция. Според данни от друго изследване, при което са проведени интервюта с жертви на трафик на хора с цел сексуална експлоатация, 5 процента от интервюираните жени са били на възраст 13-15 години, когато за първи път са станали част от престъпната дейност. А 14 процента от тях са били на възраст 16-17 години.

Източник: Петрунов, Г. Основни схеми за изпиране на пари от трафик на хора с цел сексуална експлоатация. 2009. Петрова-Димитрова, Н. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София, 2005.

Когато поведението на детето е отрицателно, то винаги е виктимогенен риск, защото конфронтира обществена норма и следователно предизвиква отрицателната реакция на микро или макросредата. Такива са всички прояви от агресивно и пасивно-агресивно естество.

3. Рискови фактори според значението им за поведенческите отклонения при децата

Наказателните дела с непълнолетен обвиняем и производствата по налагане на възпитателни мерки по ЗБППМН разкриват картина на динамични и разнообразни рискови фактори. Те подлежат на условно разделение в две групи според значението си за формиране на модели на поведение при децата в отклонение от общоприетите правни и социални стандарти.

3.1. Първата група рискове обхваща **първичните рискови фактори**, които възникват самостоятелно като фактори, върху които то никога не може да влияе.

Най-същественият първичен фактор е **възрастта на детето**, характерна с преходи, незавършено изграждане на ценностна система, недостиг на житейски опит и неустойчиви поведенчески модели. Според постоянната съдебна практика възрастта е самостоятелно смекчаващо отговорността обстоятелство, което ясно я определя като криминогенен и виктимогенен риск.

Останалите първични рискове са изключително **микросоциални фактори**, свързани основно със състоянието на семейството и неговото функциониране, които оказват поотделно и в съвкупност непосредствено и определящо влияние за отклоненията в поведението на детето (Вж. Таблица 4).

Обобщеният анализ на рисковете, идентифицирани през прочита на делата, дава основание за предположение, че **дискриминационното третиране на детето е мощен първичен фактор**. Въпреки това, тъй като съдебните актове не са изследвали този елемент от действието на рисковете, те не дават достатъчно информация за категорични заключения за механизма на действие на дискриминацията.

Видове рискови фактори

ТАБЛИЦА 4	Рискови фактори на микросредата извън контрола на детето											
	Бедност	Липса на родителска грижа	Многодетно семейство	Самотен родител	Разделени родители	Неграмотни родители	Безработни родители	Волест на родители	Скитащи родители	Криминално семейство	Насилие в семейството	Криминална рефер. среда
Прояви (систематизирани на основата на 30 наказателни дела)	X	X	X		X							X
		X		X					X	X		
	X		X									
	X			X		X	X					
	X			X			X					
	X		X				X					
	X	X					X					
	X	X										
	X	X		X	X	X					X	X
	X	X	X									
	X	X	X									
	X	X	X									
	X	X	X									
	X	X	X									
	X	X	X									

ТАБЛИЦА 4	Рискови фактори на микросредага извън контрола на детето											
Прояви (систематизирани на основата на 30 наказателни дела)	Бедност	Липса на родителска грижа	Многодетно семейство	Самотен родител	Разделени родители	Неграмотни родители	Безработни родители	Болест на родителите	Скитащи родители	Криминално семейство	Насилие в семейството	Криминална рефер. среда
	X		X	X								X
			X	X								
				X	X							
Грабеж на вещ с цел продажбата ѝ, вкл. за набавяне на средства за издръжка	X	X		X				X				X
		X									X	
Повреждане на чужда вещ в пристъп на агресия				X	X							X
Престъпления с пред- мет наркотици Употреба на ПАВ		X									X	
		X								X		
		X										
		X										
Хулиганство		X		X							X	
		X										

Видове рискови фактори

3.2. Първичните фактори водят до възникване на отрицателни форми на развитие на детето, които имат самостоятелно значение на рискове за поява или задълбочаване на отклоненията в поведението (**вторични фактори**). Те се определят от първичните и също могат да служат за показател за наличието им, доколкото представляват тяхна проява.

Зависимостта е относителна, т.е. вторичните обикновено и типично възникват в резултат на развитието на първичните. Те се проявяват в действителността като реализирани рискове, създадени от първичните и на свой ред създаващи нови рискове. Само в изключителни случаи вторичните рискове се определят от други, нерискови фактори. Тогава те представляват или водят до случайни, относително неустойчиви и лесно преодолими отклонения в поведението на детето.

Поради ясно изразения микросоциален характер на първичните рискове, съдебната практика ги обединява под общо понятие за **рискова или неблагоприятна среда**. Тя свързва комплексното им действие със следните групи отрицателни състояния на детето:

- **Неграмотност;**
- **Отрицателни форми на личностово развитие**, описвани като: интелектуално развитие в ниските граници на нормата; пренебрегване и незачитане на социалните и правни норми; лабилно самочувствие и неустойчива самооценка; импулсивност, недооценъчност; необоснована агресия, слаб контрол върху чувствата; депресивност; податливост на чуждо влияние, внушаемост, манипулируемост, прекалена доверчивост; прекалена чувствителност към оценката на околните; емоционално-волева неустойчивост; притъпена мотивация за развитие; липса на навици за учене, липса на хоби и на целенасоченост за бъдещо развитие; липса на мечти; дезорганизираност в ежедневието; обърканост;

- **Асоциално поведение**, вариращо от отклонение от общоприети норми на поведение (напр. употреба и злоупотреба с психоактивни вещества, системни бягства от дома и училище и др.) до прояви, квалифицирани като противобществени, и наличие на престъпни навици.

4. Типични съвкупности от рискове

Отклоненията в поведението на детето никога не са обусловени само от един риск, а от едновременно съчетано действие на група фактори. Изследвателите, изглежда, открояват типични комбинации със силно криминогенно и виктимогенно въздействие.

Сред криминогенните групи са⁵³:

- социално-икономическа криза, свързаната с нея безработица и липса на средства;
- нисък жизнен стандарт на голяма част от населението;
- недостатъчен контрол в обществото;
- деструкция на ценностната система и моралните регулатори;
- криминогенна микро- и макросоциална среда;
- безнадзорност, отпадане от училище;
- социални-психологически особености на децата и младежите;
- недостатъчно и несвоевременно санкциониране на противоправните деяния.

Най-силният ранен групов рисков фактор е влиянието на родителите с криминално поведение и ниският социалноикономически статус на семейството.

⁵³ Вж. **Минев, Т. и Симеонов, С.** Проект Младежка академия по безопасност. Девиациите и престъпността сред юношите и девойките. София, 2000.; **Минев, Т.** Противобщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София, 2001; **Златанова, В.** Нелегитимното насилие. София, 2004

VI. Действие на рисковете

Д-р Ива Пушкарлова

*„Не знае силата си онзи, който не се е срещал със злочестиято.
То разкрива най-голямата добродетел – издръжливостта“
(Франсис Бейкън)*

Действието на рисковете зависи изключително от възприятията на детето за неговата собствена личност и за света, в който то живее. Възприета законодателна и обществена теза е, че тези възприятия са неустойчиви, потенциално недостоверни и често неадекватно отнасяни към поведението, преди детето да навърши пълнолетие. Зад нея прозират представи за непълнота и недостатъчност на житейския опит в широк смисъл, които правят детето уязвимо. Така, когато се обсъждат криминогенни рискове, акцентът изглежда се поставя с по-голяма готовност върху отрицателните влияния на външния свят, а при изследване на виктимогенните рискове интересът се съсредоточава върху способността на детето да ги посрещне и отрази. Действието на виктимогенните фактори зависи от ограничения, които при дедукция се свеждат до такива на мисълта и емоцията. Те зависят не толкова от вида и обема на опита, с който умът се среща, а от вътрешната сила и способността за преработване и прозрение, с които умът на детето среща опита.

Дали едно обстоятелство или съвкупност от обстоятелства ще се прояви като криминогенен или виктимогенен риск зависи от издръжливостта на детето. Това е неговият положителен личностов ресурс,

който му позволява да прави адекватен и съобразен с обществената норма поведенчески избор в мултирискова ситуация. Такъв ресурс е наличен у всяко дете и естественото биологично и психично развитие предполагат постоянното му увеличаване, но конкретно необходимият за справяне с конкретна рискова ситуация зависи от вида и интензивността на ангажираните рискове.

Според юнгианската психотерапия има хора със слаб и със силен Аз. Силният Аз е по-борбен, гъвкав, стабилен, сигурен. Слабият Аз е ригиден, страхува се, преживява се като жертва. Аз-ът на детето е по определение слаб. Това, което отслабва и „срутва“ Аз-а, е състояние на загуба, стрес, силна емоция, шок, травми.

Наличието на ресурс обуславя активно и инициативно поведение на детето, устойчива игривост, жизнерадостност, общителност и самоувереност, както и готовност за сътрудничество с околните, експериментиране с умерено поемане на рискове и търсене на помощ при затруднение⁵⁴.

Деца с относително по-голям ресурс конфронтират риска, като се опитват да го избегнат или преодолеят. Това се дължи на действието на инстинктите за самосъхранение, които предполагат приоритетна инвестиция на усилия в предпазване от въздействието на средата, отколкото във формиране на реакция на сътрудничество и приемане на стимулите ѝ. Ако детето не успее да неутрализира риска, това се дължи на недостиг на ресурс, с който то едновременно да преодолее рисковата ситуация и да го направи със зачитане на социалната норма. Детето се насочва към кризисни дезадаптивни стратегии, които

⁵⁴ Вж. изследване на Murphy & Moriarty (1976), цит. по **Бартол, К.** Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Москва, 2004 г.

Действие на рисковете

представляват отрицателно поведенческо отклонение. В тези случаи рискът се проявява като криминогенен. Колкото по-дълго детето се съпротивлява, без да получи адекватна подкрепа, толкова повече се задълбочава криминогенният ефект на риска.

Минимално необходимият ресурс за конфронтиране на риска позволява на детето да го разпознае и да формира реакция на отхвърляне. Когато дори такъв липсва, детето не разпознава риска като потенциално застрашаващо го обстоятелство и приема да претърпи отрицателното му въздействие, без да има капацитет нито да потърси адаптивни начини за справяне, нито да се възстанови след увреждането. В тези случаи детето става жертва и за него рискът е виктимогенен.

Наличието или липсата на ресурс зависят от действието на първични рискови фактори. Ресурсът се определя от биологичната, интелектуалната и нравствената развитост на детето и социалния му опит. Колкото то е по-малко и по-слабо образовано, в колкото по-трайни, многобройни и разнообразни физически и емоционални лишения е живяло, толкова по-затруднено е неговото развитие и толкова по-трудно разпознава свойството и значението на рисковите обстоятелства. С други думи, **при струпване на рискове намалява ресурсът да бъдат разпознати и посрещнати и се повишава вероятността детето да се превърне в жертва.**

Ресурсът не е постоянна величина. С порастването на детето и придобиването на житейски опит той нараства и действието на рисковете преминава от преобладаващо виктимогенно към криминогенно. При различни житейски ситуации ресурсът се изменя според това дали ситуацията го изчерпва или увеличава. **Първите отрицателни отклонения са първите опити на детето да преодолее рисковата среда като цяло.** Затова те следва да се възприемат и оценяват като **признак, че детето има нужда от помощ,**

защото към този момент то е жертва, която започва да се бори да престане да бъде такава. Оттук следва, че рисковете по принцип първо се проявяват като виктимогенни.

Неадекватната реакция на обществото и държавата на укор и санкциониране на проявата, без да бъде разпознат и подкрепен опитът на детето да се освободи от риска, има **две възможни последици.**

Първата е държавната позиция да се солидаризира с криминогенния риск и да стабилизира отклонението на детето, ако то разполага с повече ресурс. То ще започне да се бори с обществената и държавната оценка, тъй като я разпознава като враждебна и вредоносна.

Втората се реализира, когато ресурсът на детето е много слаб и държавната интервенция го доизчерпва. Детето стабилизира жертвена позиция, която не е свързана с девиантни прояви и на пръв поглед **изглежда, че държавната реакция е била успешна в превъзпитателното си действие.** Признаци, че това не е така, е развиването на скрити зад обществената норма отрицателни стратегии, увреждащи социалната и личностовата реализация и междуличностните взаимоотношения на детето: липса на семейство или влизане в насилническо семейство, професионални провали, безработица и др. Чрез тях детето взаимодейства с другите и света в качеството на жертва. Ако ресурсът му се повиши, то възпроизвежда насилническия модел спрямо по-слаби от него лица, обикновено деца.

Посоката на действие на факторите на средата, когато престъпната ситуация включва пострадал и извършител, по отношение на всеки от участниците при равни други условия се определя от разпределението на ресурса между тях. Лицето с по-голям ресурс по-лесно влиза в ролята на извършител спрямо лицето с по-слаб ресурс.

Действие на рисковете

Групи рискове	Рискообусловено виктимно поведение	Рискообусловено девиантно поведение
Семейни, свързани с лишаваност / насилие	Изолация и отчуждение от околните. При насилие се преживява интензивно вина. При сексуално насилие се преживява интензивно срам и вина.	Бягство. Липсва интензивно преживяване на вина. Доминира преживяване на гняв. При сексуално насилие доминира желание за сексуално насилване на другия
	Депресия, суицидно и самонараняващо поведение, страх от възрастните, очакване за насилие, разсеяност, постоянна отсъгъчливост, нарушения на храненето, свързани с гладуване (анорексия), връщане към поведение, характерно за по-малки деца (regres)	Агресивност, лъжение, склонност към присвояване на вещи, недоверие и враждебност към възрастните и към авторитетите (вкл. държавните органи)
	Индивидуално скитничество. Немарливост към потребностите на тялото от хигиена и храна. Доминира стремеж за бягство и скриване.	Групово скитничество. Доминира стремеж към отхвърляне и конфронтиране на норми.
	Пасивна просия. Манипулативна просия	Агресивна просия. Външна имитация на труд.
	Проституция. Рядко инициативна. Почти винаги организирана от сводник. Изгласкване на преживяванията. Синдром на загуба на идентичност. Травматична хомосексуалност.	Безразборно инициативно полово поведение. Половият акт се преживява като овладяване на контрол и доминиране. Ако детето проституира, позитивира проституцията като форма на автономно поведение и стратегия за справяне.
	Приобщаване към девиантни групи в ролята на жертва	Приобщаване към девиантни групи в ролята на лидер / със стремеж да се подражава на лидера

Групи рискове	Рискообусловено виктимно поведение	Рискообусловено девиантно поведение
Криминално семейство / приятелска среда	Безкритично извършване на престъпление при вътрешно преживяване за трагична безатернативност поради заплахата от по-тежко увреждане и винаги под решаващ натиск и по инициатива на външен фактор на насилие. Преживява се вина.	Инициативно извършване на престъпление, често в група, при вътрешно преживяване за безатернативност, създадена от средата. Липсва преживяване за вина. Често се преживява удовлетворение от „успешно“ преодоляване на лишението или озлобление към микросоциален фактор, натоварван с отговорността за лишението
Употреба на ПАВ в микро-средата	Злоупотреба с ПАВ като част от механизма на психологическото бягство. Липсва имитация. Индивидуална злоупотреба. Преживява се срам и вина.	Злоупотреба с ПАВ като външна демонстрация на сила, зрялост, превъзходство. Имитира се моделът на лицето или групата, от който е усвоена злоупотребата. Групова злоупотреба. Преживяване на усещане за контрол.
Възраст	Детето е по-малко. При по-големите деца се засилват депресивните състояния	Детето е по-голямо
Пол	Момчетата са по-чести жертви на сексуални посегателства Момчетата са по-чести жертви на несексуални посегателства	Момчета
Неграмотност	Усилва другите рискове	

Действие на рисковете

Комплексният анализ на наказателните и възпитателните дела показва **процес на верижно взаимно поражение и осъществяване на рискове**, който протича типично при деца, продължително изложени на рискова среда, дори когато тя е динамична (рисковете се променят във времето).

Процесът протича в две фази.

При **първата фаза** детето проявява отклонения в поведението, които не са противоправни и общественоопасни, но представляват неблагоприятно отклонение от статистически нормалното за възрастта развитие. Най-разпространеното отклонение, което може да се приеме за класически признак за действие на първични рискове, е бягството. То обикновено започва като непосещаване на учебни занимания и обективира състояние на виктимност на детето. Ако се задълбочи, прераства отпадане от училище, бягства от дома, закономерно присъединяване към асоциални референтни групи, агресивни прояви, безпризорност и други. Естественото развитие на процеса задълбочава отклонението, като води до прояви с обществена опасност и противоправност, а впоследствие и до престъпления.

Преминаването на поведението отвъд правната норма обективира **втората фаза** на процеса, която изследваните дела датират почти еднозначно около 12-тата година на детето. Това е етапът на криминализацията.

Процесът се управлява от рискове с комплексно и всеобхватно действие върху цялостното поведение и светоглед на детето в периоди на възрастови преходи, в които се изгражда неговата личност като цяло. Поради това както фазата на виктимизация, така и фазата на криминализация се характеризират с **устойчивост на отклонението**. Изолирани девиантни прояви не са признак на процеса, а следствие от естествения ход на човешкото

развитие в тази възраст. Този извод се потвърждава и от обстоятелството, че както противообществените, така и престъпните прояви на децата, отразени в изследваните дела, представляват част от множества. При всички изследвани случаи престъплението е предхождано от история на отклоняващо се поведение с постепенно или скокообразно нарастване на обществената опасност и конфронтацията с обществените норми.

Много често при изследване на съдимостта на детето и моделите на поведението му се събират доказателства за извършени от него деяния, сходни с процесното, за които то е подведено под наказателна отговорност в самостоятелни производства или за които вече са му налагани възпитателни мерки или наказания. Обичайно е срещу дете-извършител на престъпления да се водят успоредни наказателни дела за еднотипни деяния, тъй като **криминализацията се отразява на цялостния модел на поведение**, а не на отделни прояви⁵⁵. Оттук следва, че рисковата среда обуславя **неинцидентност на отклонението** и води до **интегрирането му в светогледа на детето като нормална житейска практика**. Поради това в подобни случаи е много честа съдебната констатация за трайни престъпни навици, въпреки че преходният характер на възрастта не предполага такъв извод.

Причинната зависимост между двете групи рискове определя и някои основни правила за тяхното наблюдение и оценка, както и за тяхната превенция:

1. Отпадането на първичните рискове прекратява действието на вторичните. Това правило се изключва само

⁵⁵ Вж. напр. НОХД № 1255/2009 г.; НОХД № 5118/2009 г.; НОХД № 6049/2009 г.; НОХД № 7183/2009 г.; НОХД № 10739/2009 г. и НОХД № 13740/2007 г. по описа на СРС; ЧНД № 256/ 2007 и НОХД № 350/ 2005 по описа на РС-Севлиево; НОХД №5653/2006 по описа на РС-Варна.

Действие на рисковете

когато рискът, създаден от вторичните, се е осъществил и е създал необратимо от само себе си положение. Такъв е случаят с възникване на минала съдимост за детето поради извършени от него престъпления. Осъждането представлява осъществен риск от криминализиране на поведението, който определя отрицателно елементи от правния статус на дееца, обуславя риск от задълбочаване на криминализацията и от социално отпадане и изисква усилия за заличаване на правното му значение в бъдеще. При виктимогенните рискове необратимите състояния са свързани с причиняване на разстройства на биологичното и психичното функциониране и личностовата диференциация, които се запазват през целия живот.

2. От причинната връзка между рисковите фактори следва **отношение на взаимно усилване при количествено натрупване на фактори, продължителност на действието на някои от тях или особена интензивност на проявлението им в действителността**. Това взаимодействие се потвърждава от съдебната практика. Неговият израз е по-бързото протичане на криминализацията на детската личност, която включително може да се развие скокообразно, при силно занижени възможности на детето да ѝ се противопостави или да я управлява.

VII. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове

Д-р Ива Пушкарлова

„Времето ражда нов ред.“

(Публий Вергилий Марон, 70-19 г. пр.н.е.)

Анализът на съдебната практика показва **липса на устойчиво разпознаване на зависимостта между групите на първичните и вторичните рискове и на определени форми на отрицателно развитие на детето като вторични рискове, управляеми чрез въздействие върху първичните**. Казано по друг начин, съдебната практика се концентрира предимно върху третиране на вторичния риск в качеството му на по-видим и по-лесно установим факт, с който законът свързва санкционни правни последици. Тя не винаги го разпознава като риск извън контрола на детето, поради което правораздавателната интервенция не винаги му повлиява.

Няма практика да се изследва конкретната връзка между негативното личностово развитие на детето и средата, в която то расте. В повечето случаи съдебната практика се задоволява с формална констатация за връзка, без да изяснява в какво се изразява. Това особено силно важи за вторичните рискове.

Като особена група правонарушители, децата изискват специален подход. Финкелхор посочва, че

детството е период на драматични промени в развитието и затова при анализа на младежката престъпност трябва да се взема предвид различията в тези периоди на детско развитие⁵⁶. **Влиянието на рисковете (особено на вторичните) по конкретни дела се установява трудно, защото те усилват естествени за възрастта поведенчески колебания,** които не разкриват отрицателно личностово развитие и при някои деца се проявяват по-натрапчиво поради индивидуални некриминогенни особености на личността им.

Така например по-буйно нарушаване на реда от 14-годишно момче, настанено в дом за сираци, след като е било системно подлагано на насилие в семейството си, преди и двамата му родители да престанат да се интересуват от него, е преценено като естествено. Съдът е отказал настаняване в СПИ, като се е мотивирал, че „проявите не се отличават с висока степен на обществена опасност и са типични за възрастта”, а съпротивата срещу принудително налагани правила за поведение в дома е нормална за „емоционално и социално незрели лица..., особено когато не са израснали в стабилна семейна среда и са били жертва на домашно насилие”. Според съда „това налага по-задълбочено психологическо въздействие върху детето, а не изолирането му в момент, в който е изградило стабилен приятелски кръг”⁵⁷.

Като цяло отсъства практика да се преценява доколко поведението на конкретно дете във възрастов преход е нормално за него.

Това положение представлява предпоставка за развитието на тенденция вторичните рискове да се

⁵⁶ Вж. **Finkelhor, D.** Characteristics of Crimes against Juveniles. *Juvenile Justice Bulletin*, 2000; **Finkelhor, D.** Developmental Victimology. In: Davis, R.C., Lurigio, A.J. and Herman, S. (eds.). *Victims of Crime*. CA: Sage Publications. 2007

⁵⁷ Вж. НАХД № 9050/2009 по описа на СРС.

разпознават от съдебната практика като отегчаващи наказателната отговорност обстоятелства или като елемент от предпоставките за възпитателна интервенция. В този смисъл **вторичните рискове се преценяват във вреда на детето като форми на негово автентично поведение, което то е могло да избира**. Тази тенденция показва, че някои от тях въобще не се разпознават като криминогенни рискове, защото противното би довело до оценяването им като смекчаващи отговорността обстоятелства, т.е. в полза на детето. Тенденцията се подкрепя от обективното обстоятелство, че върху тази категория рискове детето има някакво влияние, доколкото те са свързани с негови стратегии за справяне с първичните рискове. Когато тези стратегии са дезадаптивни, те се проявяват в бягства, агресивно поведение и други отрицателни отклонения, които се ценят от съда като избрани от детето.

Възможно е детето да няма реален контрол върху вторичните рискове, ако представляват пряка и неизбежна за него последица от влиянието на първичните, вкл. ако капацитетът му за справяне е незначителен. Тъй като връзката между групите рискове не се изследва, не може да се достигне и до извод за избираемостта на поведението на детето в рисковата среда. Такъв е примерът с изоставяне на детето от родителите или смърт на родителите при бездействие на компетентните държавни институции, в резултат на което то попада под влиянието на престъпна референтна среда и развива престъпни модели на поведение⁵⁸. Аналогичен е случаят с дете, което не ходи на училище и остава неграмотно, тъй като родителите му са неграмотни и семейната му среда го лишава от образователни стимули⁵⁹.

⁵⁸ Вж. напр. НОХД № 1255/2009; НОХД № 7183/2009 по описа на СРС.

⁵⁹ Вж. напр. НОХД № 5118/2009; НОХД № 5480/2009 по описа на СРС.

Като цяло в съдебната практика съществува **нагласа да се преувеличава контролът на детето върху вторичния риск**. Само в определени случаи последният е интерпретиран като породен от предхождащи го фактори на средата, върху които детето не може да влияе, и следователно наличието му води до извод, че детето се намира в риск и подлежи на закрила⁶⁰. Това са изолирани съдебни решения, които обективират професионалната позиция на съдията-докладчик, а не системна практика.

Колкото по-маловръстно е детето, толкова по-слаби са възможностите му за преодоляване на рисковете и толкова по-категоричен следва да е изводът, че то се намира в риск. Аналогичен е изводът при струпване на криминогенни фактори, защото те също водят до относително намаляване на ресурса на детето за справяне с тях.

Определени рискове изобщо не се разпознават от практиката като такива. Такъв първичен риск е дискриминацията на детето по етнически, икономически или друг признак.

Съдебните дела показват, **че деца на 14-16 години полагат тежък за възрастта им физически труд** по строежи, в заведения или търговски обекти, за да се издържат, в противоречие с действащото трудово и осигурително законодателство⁶¹. Извън формалната съдебна констатация, липсва всякаква реакция, включително оценка и отношение на съдебната инстанция към това положение на трудова експлоатация, което има *par excellence* огромен риск за детето характер и срещу което действат национални и международни правни стандарти.

В съдебните актове прозира нагласа полагането на труд от трудово недееспособно дете да се възприема по-

⁶⁰ Вж. напр. НОХД № 350/2005; ЧНД № 256/2007; ЧНД № 408/2006; НОХД № 170/2005 по описа на РС-Севлиево.

⁶¹ Вж. напр. НОХД № 1255/2009; НОХД № 5480/2009 по описа на СРС.

ложително като проява на социална зрялост и трудови навици по аналогия с възрастните, въпреки че този труд няма такова социално значение. В много случаи дори е изрично констатирано, че детето е прекъснало образованието си, за да работи. В тази посока е и характеризирането на неработещото непълнолетно лице с качеството „безработно“, което е относимо към трудовоправния статус на пълнолетен трудоспособен гражданин.

Когато установи, че детето се труди, съдът дори не изследва характера на труда и условията за неговото полагане и заплащане, начина на наемане на работа и други значими обстоятелства, като с равнодушието си санкционира едно недопустимо фактическо положение. То непосредствено обуславя криминогенен риск, защото не само представлява неадекватен и опасен за здравето на детето начин на ангажиране и изчерпване на ресурсите му, но и грубо нарушава правата му, с което разстройва адаптацията му към правния ред и обществените норми.

Наред с неадекватната оценка на трудовата заетост на детето, отношението към неговата съдимост, допустимостта на извод за трайни престъпни навици, интерпретацията на предходно налагани възпитателни мерки по аналогия с минала съдимост и други практики при изследване на личността на дееца разкриват **нагласи към детето да се прилагат критериите и категориите, относими към възрастните**. Между престъпността на непълнолетните и класическата престъпност на възрастните съществуват качествени различия, които не допускат такава аналогия⁶². Тя поражда деформации в правораздаването, сред които най-видимите засягат материята на възпитателните мерки. Нормалното приложно поле на най-тежките от тях се разпростира върху случаи

⁶² Вж. **Пушкарлова, И.**, Държавната реакция срещу общественоопасното поведение на дете, цит.съч.

Съдебни практики

на границата между виктимизацията и криминализацията. В този смисъл практиката по прилагането им и съдебният контрол върху тях са показателни за начините, по които криминогенните фактори се идентифицират, интерпретират и управляват по юрисдикционен път.

В тази посока групите проблеми са две и засягат съответно отношението към предходно налагани възпитателни мерки и мотивите за налагане на такива мерки.

ТАБЛИЦА 5 Данни на НСИ	2000 год.	2001 год.	2002 год.	2003 год.	2004 год.	2005 год.	2006 год.	2007 год.	2008 год.
За извършени противообществени прояви	1832	1587	1812	1941	1927	1838	1319	1364	1180
За извършени престъпления	4212	4614	5286	6046	5844	6348	6788	6128	5739
Общо	6044	6201	7098	7987	7771	8186	8107	7492	6919

Възпитателната мярка е насочена към детето и може да породи ефект в рамките на неговите възможности да определя поведението си и да управлява житейските ситуации, в които влиза. Тъй като децата са решаващо зависими от средата си, колкото по-рискова е тя, толкова по-слаб е контролът на детето и толкова по-неефективна е възпитателната

След 2000 г. се наблюдава нарастване на броя на наложените възпитателни мерки, като пикът е през 2005г. След това се наблюдава спад в техния брой. Това е свързано с тенденцията за намаляване на общия брой на отчетените престъпления и противообществени прояви на децата за изследвания период.

Обикновено момчетата по-често участват в извършване на престъпление или противообществено деяние, отколкото момичетата. Това обяснява и защо техният брой в статистиката за наложените възпитателни мерки е драстично по-голям. За изследвания период общият брой на момичетата с наложени възпитателни мерки е 11 126, а на момчетата е 54 566.

интервенция върху него. Оттук следва, че успешността на мярката зависи от годността ѝ да намали зависимостта на детето от рисковете в средата, като увеличи ресурса му да ги преодолява. Възпитателната мярка няма за автентично предназначение да влияе на самата среда, а на механизмите, по които детето взаимодейства с нея. В този смисъл тя може да служи само като инструмент за непряко управление на вторичните рискове и **почти не може да се отрази на първичните**, чийто криминогенен ефект е по правило най-силен.

Мнозинството съдебни актове установяват **неуспешност на предходно налагани възпитателни мерки за ограничаване на отклоненията в поведението**. Тя се изразява в неповлияване на поведението на детето от мярката и задълбочаване на отклоненията.

Относително малко са съдебните решения, които анализират **причините** за неуспеха на мерките. Във всички тях категорично е изразено становището, че той се дължи на неадекватни действия на компетентните органи по налагането им, изразяващи се най-често в неоправдана строгост или търсене на закрилни ефекти.

Неоправданата строгост обикновено се проявява в автоматично инициране на възпитателни производства едва ли не за всяка проява на детето, като не се следи как му се е отразила първата мярка, обикновено наложена с известно закъснение спрямо цялото множество прояви⁶³. Към тази категория деформации спадат случаите на непропорционалност на тежестта на възпитателната мярка спрямо извършеното от детето⁶⁴. В отделни съдебни решения прозира убеждението на съда за неправилни възпитателни подходи, провокирали отрицателната проява на детето

⁶³ Вж. напр. НАХД № 1900/2009; НАХД № 9050/2009; НАХД № 12204/2009; НАХД № 13114/2008 по описа на СРС.

⁶⁴ Вж. напр. ЧНД № 483/2008 по описа на РС-Севлиево; НАХД № 13114/2008; НАХД № 12204/2009 по описа на СРС.

„Проявите сочат на отклонение от правилното развитие и възпитание, което се дължи на липса на родителски капацитет за справяне и контрол. Това никога не може да бъде основание за налагане на възпитателна мярка на детето“

Решение по НАХД № 12204/2009 по описа на СРС, с което е отказано настаняване в СПИ.

и, следователно, отсъствие на автентични основания за възпитателна интервенция⁶⁵.

Когато съдът е изследвал ефекта на възпитателната мярка, той най-често установява **неприлагане или несвоевременно прилагане на мерки за закрила и нагласа техни ефекти да се търсят чрез възпитателни мерки**. Класически е примерът с извеждане от семейната среда не по реда на ЗЗД, а чрез настаняване в поправителен интернат. Парадоксалното в случая е, че поради предназначението на възпитателните мерки да влияят пряко на детето и чрез него (непряко) на рисковете на средата, мерките за изолация нямат възпитателен, а наказателно-възпитателен характер, какъвто имат наказанията⁶⁶.

Практиката съдържа драстични случаи на дългогодишно бездействие на компетентните органи по закрила на детето, въпреки информираността им за рисковете, в които то расте. Понякога те закономерно задълбочават отклоненията в поведението му⁶⁷, но понякога детето изобщо не проявява отклонения въпреки

⁶⁵ НАХД № 9050/2009 по описа на СРС; НОХД № 170/2005; НОХД № 350/2005; ЧНД № 256/2007; ЧНД № 483/2008 по описа на РС-Севлиево.

⁶⁶ Становището за наказателно-репресивен характер на изолационните мерки е изразено в ЧНД № 256/2007 по описа на РС-Севлиево. В решението се прави аналогия между тях и местата за лишаване от свобода, като се достига до заключение за „третиране по един и същ начин децата, на които е наложена възпитателна мярка, и лицата от местата за лишаване от свобода, на които е наложено наказание по реда на НК“.

⁶⁷ Вж. напр. НОХД № 170/2005; ЧНД № 256/2007 по описа на РС-Севлиево.

отрицателното влияние на рисковата среда върху развитието му. Поради целения закрилен ефект в тези случаи, **мярката няма как да постигне възпитателен такъв** и следователно не е показател за динамиката на рисковете.

Изводът се подкрепя и от други изследвания на възпитателната практика на МКБППМН, които констатираят вътрешна противоречивост, необоснованост и произволност⁶⁸.

Липсата на практика да се изследва влиянието на възпитателната мярка върху поведението на детето и оттам върху рисковата среда води до недооценяване на зависимостта на изпълнението ѝ от определени рискови фактори. Познаването на тази зависимост е в основата на ефективното предвиждане за успешността на мярката, особено когато тя е насочена към преодоляване на вторичен риск, но не само не влияе на породилия го първичен риск, а се неутрализира от него. Така например, включването в образователни и квалификационни курсове на дете, което е напълно неграмотно (вторичен риск), очевидно не би могло само по себе си да преодолее липсата на образователни стимули в семейството (първичен риск). Дори детето да изтърпи мярката, първичният риск остава. Случаите на многократно налагане на едно дете на тази мярка ясно показват, че тя не поражда дългосрочни ефекти, годни да намалят действието на първичния риск. В същото време съдът не изследва дали предходно наложена мярка със същото съдържание е оказала целеното въздействие върху детето и какви да причините, ако това не е станало.

Изследването установи относително малък брой дела, по които е констатирано преустановяване на отклоненията в поведението на детето, настъпило след

⁶⁸ Вж. **Пушкарлова, И.** Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете, цит.съч.; **Стойчев, Л.** Институциите в България: Комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, сп. Тема, 2008 г.

налагане на възпитателна мярка (успешност на мярката), или липса на достатъчно данни за отклонения след налагането ѝ (не може да се установи неуспешност).

Поради всичко изложено по-горе, **налагането на възпитателни мерки не може да служи за устойчив критерий за начина, по който детето се влияе от криминогенните рискови фактори.**

Въпреки това, **констатацията за неуспешност на предходно наложените мерки обикновено има значение на аргумент в подкрепа на извод за „трайни престъпни навици” или „лоши характеристични данни” за детето**, откъдето следва извод за необходимост от наказателна или по-сериозна възпитателна интервенция. В този смисъл на възпитателните мерки се гледа като на вид съдимост на детето, въпреки че нито законът, нито фактическите обстоятелства по повечето дела дават основание за заключението, че с тях се санкционира виновно противоправно и общественонеопасно поведение. Изкривяването става още по-видимо, когато се вземе предвид обстоятелството, че много често възпитателните мерки се налагат вместо мерките за закрила по ЗЗД, дори когато детето не е осъществило противообществена проява⁶⁹.

Правораздавателната интервенция понякога е източник на криминогенен риск или усилва влиянието на действащ такъв. Класически пример са изолационните възпитателни мерки („настаняване в СПИ” и „настаняване във ВУИ”), особено когато с тях се търси закрила на детето. Репресивният характер на тези мерки ги идентифицира с форма на лишаване от свобода, налагана не по установените

⁶⁹ Вж. напр. ЧНД № 408/2006 по описа на РС-Севлиево. Съдът е заключил, че средата, в която е израсло и живее детето, е изцяло рискова и създава реална опасност то да извърши противообществена проява. Изчерпани са останалите възможности за превъзпитание и откъсване от този начин на живот за правилното физическо и психическо развитие на детето е необходим постоянен контрол и целенасочена възпитателна дейност, което е невъзможно в семейната среда. Поради това съдът е постановил възпитателна мярка „настаняване в СПИ”.

за това правни стандарти⁷⁰. Оттук те пораждаат две групи рискове. Първата се отнася до рисковете, традиционно пораждани в затворена среда, свързани със съпротива на ограничителни правила, обмен и възпроизвеждане на отклонения в поведението, дезадаптация от нормалното социално общуване и др. Втората група се отнася до криминогенния ефект от впечатлението за несправедливо и незаконно репресивно третиране, което мярката оставя у детето⁷¹.

В тази посока особено впечатление прави липсата на установена практика за определяне на **продължителността на настаняването в СПИ и ВУИ**. Критериите не просто не са еднакви или съпоставими, а в повечето случаи напълно липсват. Мотивите в съдебните актове се съсредоточават върху наличието на предпоставките за налагане на изолационна мярка, но в хода на индивидуализацията на мярката липсва обяснение за срока, за който тя се налага. Поради това практиката изобилства с противоречия в продължителността на настаняването, като допуска извод за произволно прилагане на закона в тази му част. Пример за това е представен в Таблица 6.

⁷⁰ Вж. **Пушкарлова, И.**, Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете; **Пушкарлова, И.**, Международноправни стандарти за правата на детето в наказателния процес, цит.счч; **БХК**, В името на институцията: Поправителните училища в България, 2005 г.; **БХК**, Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), Кръгла маса, София, 24 октомври 2008 г (стенограма).

⁷¹ В Решението по НАХД № 13114/2008 по описа на СРС съдът мотивира отказа си от постановяване на настаняване в интернат с тезата, че това са крайни мерки, които следва да се постановяват само „след изчерпване на всички други възможности за възпитателно въздействие и когато с оглед характера на противообществените прояви се налага изолация на лицето от инкриминираната среда”. Съдът намира, че изолацията поражда рискове, значително надхвърлящи възпитателните ефекти на мярката, сред които е и „риск от формиране у него на съзнание за извършване на престъпни прояви, каквито... той досега не е извършвал”. Повече за субективната реакция на децата при настаняване в интернат, вж. **Съюз на съдиите в България, Институт по социални дейности и практики**, Влиянието на системата за противодействие на противообществените прояви на децата върху децата, Правно-психологическо изследване, проведено във ВУИ-Подем, октомври 2008 г.

ТАБЛИЦА 6	НАХД № 13033/2009 СРС	НАХД № 1720/2009 СРС	НЧХД № 13749/2008 СРС
Възраст и пол на детето	14 г., момиче	12 г., момче	11 г., момче
Извършена проява	Бягство от дома и училище. Съучастие в кражба, но съдът е приел това обстоятелство за недоказано	Бягство от дома и училище. Побой над дете от дома	Бягство от дома и училище. Кражби
Кримино-генни рискови фактори	Настанена в дом за сираци, зашото майката е в затвора, а бащата е неизвестен. През 2007 г. е преместена в сиропиталището, където е настанена по-малката ѝ сестра. Няма близки, които да полагат грижи за нея. Завършила е V клас. Не посещава училище. Липсва мотивация и навици за учене. Пълна дезорганизираност в ежедневието и липса на целенасоченост за бъдещо развитие. През 2008 са наложени възпитателни мерки „предупреждение“ и „надзор на обществен възпитател“, защото не посещава училище, проси, бяга от интерната, употребява алкохол и диша лепило. През 2009 г. е настанена за три месеца в Кризисен център за ограничаване на започнатия ранен сексуален живот. Лекувана от сифилис.	Няколко месеца преди деянието майката отказва да се грижи за отглеждането и възпитанието му. Тогава настъпва рязка промяна в поведението му. Отказва да посещава училище, става тревожен, агресивен и арогантен към съученици и възпитатели. Непосредствено преди проявата са му наложени възпитателни мерки „поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател“ и „забрана да напуска настоящия си адрес“. Агресивните прояви продължават, напуска дома си и многократно е обивяван за издираване. Дружи с лица с криминално поведение и диша лепило.	Живее в задоволителни битови условия. Отгледан от самотна майка, която работи и се противопоставя на настаняване му в ССИ. От няколко години дружи с лица, които му влияят криминално - под тяхно внушение извършва кражби на пари и други вещи от различни места; непрекъснато бяга от дома си, не посещава училище. Не са вземани възпитателни мерки
Наложена възпитателна мярка	Настаняване в ССИ за 3 години (максимален престой)	Настаняване в ССИ за 3 години (максимален престой)	Настаняване в ССИ за 6 месеца

Практиката по прилагане на закона е **средство на държавата за управление на криминогенните рискове**, което може да ги потисне и изключи или да ги усилва и да породи нови. Във втория случай практиката се превръща в криминогенен фактор. Това се случва, ако тя има укорително-санкционен уклон и се солидаризира с обществен натиск за ранно приспособяване на детето към закона и с нетърпимост към обичайните за детската възраст отклонения като елементи от обществена култура на незачитане на детето като член на обществото с особени потребности.

Резюме

I. Показателите на престъпността на ненавършилите пълнолетие

Понятието „престъпност на децата” се използва като обща категория, изградена на основата на нормативноустановените понятия за престъпление и противообществена проява. Категорията на противообществените прояви на децата е гранична, тъй като понякога включва общественоопасни деяния на наказателнонеотговорни деца, но в повечето случаи се отнася до девиантни прояви с отрицателен, но не общественоопасен характер.

Измерването на престъпността е дейност по достоверно представяне на нейните качествени и количествени особености в конкретен период от време на територията на страната по начин, който показва взаимодействието между измерваните величини. Количествените показатели са статистически. Качествените показатели са криминогенни и виктимогенни рискови фактори, обуславящи отрицателно поведение на детето.

II. Количествените показатели на престъпността на децата

Количествените показатели се съдържат основно в криминалните статистики на институциите, сред които най-проблемна е полицейската. Тя в най-малка степен

работи с нормативноустановени показатели, поради което интегрирането на критерия „възраст” прави редица показатели неприложими или неточни поради противоречие със закона. Критерият „разкриваемост”, възприет сред основните, е обективно неустановен и не предоставя информация за динамиката на престъпността, а за дейността на МВР.

Прокурорската и съдебната криминална статистика отразяват резултатите от значими фази на държавната реакция към престъпността в рамките на наказателния процес. И двете работят само с нормативноустановени показатели, съответни на терминологията на наказателните закони, и съдържат ценни данни за структурата на престъпленията и извършителите. Единственото отклонение от нормативната рамка е статистическото измерване на възпитателните мерки по брой и вид в рубриката за наказания, въпреки формалната декларация на ЗБППМН, че това не са наказания.

Статистиката на НСИ предоставя информация за цялата категория на престъпността на децата, включително за граничната категория „противообществени прояви”. Съдържанието на показателите не е ясно разграничено, като е налице смесване на понятия за престъпление и противообществена проява поради тенденция за заместване на нормативноустановени показатели с други и необосновано интерпретиране на съдържанието на законови понятия, относими например към видовете престъпления.

Общите недостатъци на статистиките са свързани с труднодостъпността им, липсата на методология и извънредно ниската им способност да предоставят диференцирана информация за престъпността във възрастовата група на ненавършилите пълнолетие (извършители и жертви).

Въпреки това, статистиките са относително високо съвместими и всяка предлага различна по пълнота и

Резюме

достоверност информация за част от престъпността на децата, а в съвкупност дават достатъчно обективна обща картина за явлението.

Единственият показател, който не е съвместим, е „брой деца с наложени възпитателни мерки“, който не съдейства за наблюдение на общественото поведение на децата и измерва единствено активността на МКБППМН по налагане на възпитателни мерки. За да стане консистентен на останалите показатели, той подлежи на преизчисление по метод, условно наречен „транслатор“. Той коригира непропорционалността в изходните данни за броя на децата с наложени възпитателни мерки и ги балансира според броя на децата на възраст от 8 до 17 години по области.

III. Престъпленията на децата и срещу децата. Социологически анализ по количествени показатели.

Няма количествени данни за увеличаване на престъпността на децата за 2000 – 2007 г., въпреки плавното нарастване на общия брой на регистрираната престъпност. Престъпността на непълнолетните нараства до 2004 г. (годината на реформата на ЗБППМН), след което тенденцията се обръща. Този вид престъпност е с относителен дял до десет процента от общата престъпност.

Влошават се качествените показатели, свързани с начините на извършване на деянията, мотивацията на извършителите и спад във възрастовата граница.

От гледище на структурата, кражбите са най-често извършваното престъпление (70 процента от общия брой извършени от деца престъпления). Съществува трайна тенденция към разширяване на криминалния контингент от непълнолетни извършители

на нарко-престъпления (3-4 процента от общия брой престъпления на деца).

В структурата на противообществените прояви най-често извършвано е бягството от дома, следвано от скитничество и просия, бягство от училище, употреба на психоактивни вещества. На последно място се нареждат проституирането и хомосексуалните прояви. С промените в ЗБППМН и включването на данни относно бягството от училище и добавянето на хомосексуалните прояви през 2004 г. се наблюдава пик в извършените противообществени прояви.

Очертаването на действителния мащаб на престъпността с пострадали деца е изключително трудно, тъй като поради обективни и субективни причини тя остава скрита. Пикът ѝ е през 2006 г. Най-голям е делът на извършените кражби (38 процента). Потвърждава се хипотезата, че най-честите жертви на децата-извършители са също деца. При някои престъпления преобладават жертви от единия пол: момичета при престъпления, свързани със сексуално насилие, и момчета при всички останали престъпления.

IV. Понятие за рисков фактор

Рискът е обективно обстоятелство или съвкупност от обстоятелства, които повишават вероятността конкретно дете да развие отрицателно отклонение в поведението си спрямо абстрактната вероятност такова отклонение да се прояви при произволно дете от общността. Когато отклонението се изразява в обществено укорима проява, обуславящият го риск е криминогенен. Когато рискът повишава вероятността детето да претърпи вреди от конкретно престъпление, той е виктимогенен.

V. Видове рискови фактори

Всички рискови фактори са взаимнозависими.

Според произхода си те се делят на външни условия (макросоциални и микросоциални) и вътрешни причини (индивидуални).

Според значението си за поведението на детето те са първични (отрицателни изменения на средата, върху които детето не може да влияе) и вторични (породени от първичните отрицателни изменения на средата или на детето, върху които то има частичен контрол). Най-мощният първичен фактор е възрастта, следвана от фактори на микросоциалната среда. Тази класификация е с голямо практическо приложение при анализа на съдебната практика, която е инструмент за управление на рисковете според способността ѝ да разпознае и засегне именно първичните.

Макросоциалните фактори има най-слабо въздействие върху поведението на детето, тъй като макросредата по принцип насърчава неотклоняващо се поведение. Влиянието ѝ зависи определящо от микросоциалните фактори, които могат да я конфронтират или да се солидаризират с посланията ѝ. Изложението обсъжда действието на конкретни макросоциални рискове (общоприети правни и морални норми, обществена култура на отношение към детето, социално-икономически условия, вероизповедание и секти, медии).

Микросоциалните рискове имат определящо значение за формиране и стабилизиране на отрицателните отклонения в поведението на детето, тъй като влияят пряко на базови му преживявания за себе си, другите и света; определят интензивността и посоката на действие на макросоциалните фактори и проявлението на редица индивидуални фактори. Изложението подробно анализира рискови процеси и състояния на семейството,

училището и референтната среда, включително свързани с форми на насилие, злоупотреба, депривация и пр., както и техните симптоми и връзка с поведенчески отклонения при децата.

Индивидуалните рискови фактори са на второ място след микросоциалните по влияние върху поведението на децата и на първо, ако в резултат на микросоциалният натиск бъдат стабилизирани. Изложението подробно анализира биологичните фактори (възраст, пол, етнос); психологични фактори (личност, поведение, употреба и злоупотреба с психоактивни вещества, взаимоотношения и нагласи) и др. Основен виктимогенен риск е възрастта, следвана по важност от рисковото поведение на детето като елемент от криминална и посткриминална ситуация.

Отклоненията в поведението на детето никога не са обусловени само от един риск, а от едновременно съчетано действие на група фактори, поради което изследването се спира на типични съвкупности от рискове със силно изразено криминогенно и виктимогенно въздействие.

VI. Действие на рисковете

Проявлението на риска като криминогенен или виктимогенен зависи от издръжливостта (личностовия ресурс) на детето. Ресуровият праг, който отделя детето-жертва от детето-извършител при действие на един и същ фактор, е способността на детето да разпознае фактора като отрицателен и да формира реакция на отхвърляне. Когато е резултат му е под този праг, детето не разпознава риска, не се съпротивлява на въздействието му и реагира като жертва. Когато ресурсът е над този праг, детето се опитва да избегне или преодолее риска. Ако

Резюме

ресурсът е достатъчен, то ефективно отблъсква риска, като поведението му остава в границите на социалната и праната норма. При недостиг на ресурс съпротивата се проявява в поведение, отклоняващо се от тези норми и разпознавано като противообществено или престъпно. Ресурсът е променлива, която се влияе от жизнения опит, конкретната ситуация и вида и интензивността на рискова стимулация, поради което детето може да реагира различно на различни рискове или на различни по време еднакви рискове.

При рискова ситуация между деца детето с относително по-големия ресурс, се проявява като извършител, а детето с относително по-слабия ресурс – като жертва.

Поради тези особености на действието на рисковете, те първо се проявяват като виктимогенни, а отклонението в поведението на детето следва винаги да се интерпретира като вторичен риск (вредна за детето реакция на първичен).

Рисковите фактори взаимно се пораждат във верижен процес в две фази – виктимизация и криминализация на детската личност. Процесът се управлява от рискове с комплексно и всеобхватно действие върху цялостното поведение и светоглед на детето в периоди на възрастови преходи. Поради това той се характеризират с устойчивост на отклонението в поведението, който се интегрира в цялостния модел на поведение. Изолирани девиантни прояви не са признак на процеса, а следствие от естествения ход на човешкото развитие в тази възраст

Ефективната превенция на отрицателните отклонения в поведението на детето изисква държавна и микросоциална реакция в подкрепа на ресурса му, тъй като отклонението е индикация, че детето е в риск и има базови годности да се бори с него. Това изключва репресивната реакция като първа, защото тя по дефиниция отнема, а не предоставя ресурс и може не само да усилва риска, но и сама да реализира криминогенно въздействие. Ранната репресия,

както и несъответната на тежестта на отклонението репресия, която е ориентирана към поведението на детето, а не към първопричината за него, може толкова сериозно да засегне ресурса на детето, че да го виктимизира за дълъг период от живота му.

При преценка на вида антирискова политика следва да се има предвид, че почти винаги отпадането на първичните рискове прекратява действието на вторичните и съществува отношение на взаимно усилване на рисковите фактори при количественото им натрупване. Поради това антирисковите политики следва да се съсредоточават върху първичните рискове, като подкрепят съпротивата на детето спрямо тях.

VII. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове

Съдебната практика не разпознава устойчиво зависимостта между първичните и вторичните рискове и се концентрира предимно върху третиране на вторичния риск.

Няма практика да се изследва конкретната връзка между негативното личностово развитие на детето и средата, в която то расте. Влиянието на рисковете (особено на вторичните) по конкретни дела се установява трудно, защото те усилват естествени за възрастта поведенчески колебания, но отсъства и практика да се преценява доколко поведението на конкретно дете във възрастов преход е нормално за него

Поради това вторичните рискове се разпознават като отегчаващи наказателната отговорност обстоятелства или като елемент от предпоставките за възпитателна интервенция, т.е. преценяват се във вреда на детето като форми на негово автентично поведение, което то е могло да избира. Оттук и нагласата да се преувеличава контролът

Резюме

на детето върху вторичния риск. Само в определени случаи последният е интерпретиран като породен от предхождащи го фактори на средата, върху които детето не може да влияе, и следователно наличието му води до извод, че детето се намира в риск и подлежи на закрила. Това са изолирани съдебни решения, които обективират професионалната позиция на съдията-докладчик, а не системна практика.

Определени рискове изобщо не се разпознават от практиката като такива. Такъв първичен риск е дискриминацията на детето по етнически, икономически или друг признак и ранния труд, полаган от трудово недееспособно дете (14-16 години). Извън формалната съдебна констатация, че деца на 14-16 години полагат тежък за възрастта им труд, липсва оценка и отношение на съдебната инстанция към това положение на трудова експлоатация. Прозира нагласа ранният детски труд да се възприема положително като проява на социална зрялост и трудови навици по аналогия с възрастните, въпреки че в много случаи дори е изрично констатирано, че детето е прекъснало образованието си, за да работи.

Аналогията с възрастните, видима и в други сфери, поражда деформации в правораздаването, сред които най-видимите засягат материята на възпитателните мерки. Нормалното приложно поле на най-тежките от тях се разпростира върху случаи на границата между виктимизацията и криминализацията. Практиката по прилагането им са показателни за начините, по които криминогенните фактори се идентифицират, интерпретират и управляват по юрисдикционен път.

В тази посока групите проблеми са две и засягат съответно отношението към предходно налагани възпитателни мерки и мотивите за налагане на такива мерки

Налагането на възпитателни мерки никога не може да служи за устойчив критерий за начина, по който

детето се влияе от криминогенните рискови фактори. Възпитателната мярка е насочена към детето и може да породи ефект в рамките на неговите възможности да определя поведението си и да управлява житейските ситуации, в които влиза. Успешността ѝ зависи от годността ѝ да намали зависимостта на детето от рисковете в средата, като увеличи ресурса му да ги преодолява. Тя няма за автентично предназначение да влияе на самата среда, а на механизмите, по които детето взаимодейства с нея. В този смисъл тя може да служи само като инструмент за непряко управление на вторичните рискове и почти не може да се отрази на първичните, чийто криминогенен ефект е по правило най-силен.

Мнозинството съдебни актове установяват неуспешност на предходно налагани възпитателни мерки за ограничаване на отклоненията в поведението, но малко от тях анализират причините за неуспеха. Тези актове най-често установяват неприлагане или несвоевременно прилагане на мерки за закрила и нагласа техни ефекти да се търсят чрез възпитателни мерки. Практиката съдържа драстични случаи на дългогодишно бездействие на компетентните органи по закрила на детето, въпреки информираността им за рисковете, в които то расте. Поради целения закрилен ефект в тези случаи, мярката няма как да постигне възпитателен такъв и следователно не е показател за динамиката на рисковете.

Правораздавателната интервенция понякога е източник на криминогенен риск или усилва влиянието на действащ такъв. Класически пример са изолационните възпитателни мерки, особено когато с тях се търси закрила на детето. В тази посока особено впечатление прави липсата на установена практика за определяне на продължителността на настаняването в СПИ и ВУИ.

Заклучение. Препоръки

*„Всеки човек отговаря за всичко,
което се върши на този свят.“*

Амосов

Въз основа на осъщественото мултидисциплинарно изследване, представено в предходните глави, авторският екип намира за необходимо да препоръча следните основни промени в държавната политика (подредбата следва подреждането на главите):

1. Въвеждане на Единната информационна система за противодействие на престъпността, за която е формирано политическо, институционално и обществено съгласие преди повече от десет години. Тя ще консолидира различните криминални статистики и ще позволи интегрирано статистическо наблюдение и оценка на престъпността, включително тази, която се извършва от и срещу ненавършили пълнолетие лица. Системата осигурява единни стандарти за информационно взаимодействие и обмен на данни между автоматизираните информационни системи на правоохранителните и правораздавателните органи; регламентирано унифицирано ползване на информация за престъпността; обобщена информация за хода на наказателния процес и изпълнението на наказанията.

2. Подобряване на методическата база на криминалните статистики на българските институции и основаването им на съвместими методологии, в които основен принцип

е информационно обслужване на обществото относно явленията на престъпността, а не вътрешноведомствени интереси от защитаване на щатни места, институционален бюджет и отчитане на институционална активност. Необходимо е статистиките да бъдат развити в посока да следят динамиката на рисковите фактори и на онези особености на престъпността на децата, които я отличават от тази на пълнолетните лица.

3. Подобряване на обществения достъп до статистическа информация за престъпността и нейната методология.

4. Изоставяне на критерия „разкриваемост” като статистически показател и заместването му със система от нормативноустановени показатели, измерващи дейността на разследващите органи според етапите на наказателното производство.

5. Прекратяване на практиките по „филтриране” на информация за престъпността.

6. Изоставяне на показателя „брой деца с наложени възпитателни мерки”, който не предоставя информация за противообществените прояви на децата, а само за активността на МКБППМН и практиките за разширително или стеснително тълкуване на понятието за противообществена проява, прилагани от различни комисии.

7. Предоставяне на приоритетен статус на държавните политики в областта на началното и средното образование, социалната подкрепа за семействата, превенцията на дискриминацията и осигуряването на социалното включване на маргинализирани обществени групи.

8. Въвеждане на принципа за закрила на детето като приоритетен спрямо принципа за наказване на отрицателно поведение. Разработване на политики за превенция на криминогенните и виктимогенните рискови фактори чрез органите от системата за закрила на детето, като законодателството следва да осигури предимството им пред репресивните наказателноправни политики. Повишаване

Заклучение. Препоръки

на квалификацията на служителите от системата на закрила на детето в посока управление на рисковете, предоставяне на подкрепа на детето и семейството му и предотвратяване на професионалното прегаряне.

9. Отмяна на ЗБППМН и основаната от него институционална система като несъответстваща на актуалните разбирания в обществото, науката и законодателството за същността детските девиации и относимите към детето държавни политики, както и поради доказаната обществена вредност на някои традиционни възпитателни практики на МКБППМН.

10. Въвеждане на специализирани съдебни, прокурорски и разследващи състави за прилагане на наказателното законодателство при престъпления, извършени от непълнолетни, като стъпка към въвеждане на специализирани съдилища за маловръстни.

11. Повишаване на професионалната квалификация на разследващи органи, прокурори и съдии относно рисковите фактори, обуславящи отрицателно поведение при децата, и възможностите за противодействие и предотвратяване на това поведение чрез средствата на правораздаването.

Исползвана литература:

Латиница:

- Anthony, J., Cohler, B. (1987) *The Invulnerable Child*, The Guilford Press.
- Bailey S. (2002) Treatment of delinquents. In: Rutter M., Taylor E. (eds) *Child and Adolescent Psychiatry 4th edition*. Oxford: Blackwell Science, pp. 1019-1037.
- Bowlby, J. (1988) Clinical application of attachment theory.
- Campbell, A. (1993) *Men, women, and aggression*. New York, NY: BasicBooks.
- Doležal, D. (2006) Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju, *Croatian Review of Rehabilitation Research*, Vol.42 No.1 /2006.
- Finkelhor, D. (2007) Developmental Victimology. In: Davis, R.C., Lurigio, A.J. and Herman, S. (eds.). *Victims of Crime*. CA: Sage Publications.
- Finkelhor, D. (2000) Characteristics of Crimes against Juveniles. *Juvenile Justice Bulletin*.
- Haggerty RJ (eds). 1994. *Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive*.
- Moffitt, T. E. & Silva, P. A., (1988) Neuropsychological deficit and self-reported delinquency in an unselected birth cohort, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
- Mrazek, P.J, Haggerty, R.J. (eds), (1994) *Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive*.
- Rutter M. L. et al. (1998) *Antisocial behaviour by young people*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siegel, L., Brandon, W., (2009) *Juvenile Delinquency: Theory, Practice and Law*, Wadsworth,.
- Wilson, J.Q., & Herrnstein, R.J. (1985) *Crime and human nature*. New York: Simon and Schuster.
- National Association of Forensic Counselors, *Work Sheet of Risk Factors For Adult and Juvenile Criminal Justice Offenders*.

Кирилица:

- Адлер, А. 1998. Възпитание на децата. ИК Здраве и щастие. София. 1998 г.
- Бартол, К. Психология криминального поведения, VII - межд. изд., Санкт Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва, Олма Пресс, 2004 г.
- Борисова, М. 2009. За нуждата от адвокат във възпитателните дела за противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Адвокатски преглед, бр.7-8,
- Борисова, М. 2006. Буренът на детската агресия. 2006. в.Капитал, бр.47 от 24 ноември.
- Бояджиева, Ю., 2007. Източници на информация за престъпността, Трудове НИКК-МВР, Том. XXVIII, 2007, стр. 65-111.
- Вучков, В., 2008. Полицейската статистика – широко затворени очи, Дневник, 23.04.2008 г.
- Георгиев, Д. 2007. Фиксираната агресия. В: Венин, Г. (ред.). Децата и ние. Варна: ПасатПрес.
- Горгева, Е. 2002. Асоциалното детско поведение. Обществено възпитание, 6: 2-8.
- Златанова, В. 1995. Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. В: Социологически проблеми.
- Златанова, В. 2002. Непълнолетните и девиантното поведение. В: Тилкиджиев, Н. и С. Дончев (ред.) Социологически перспективи. София: Проф. Марин Дринов.
- Златанова, В. 2004. Нелигитимното насилие. ИК КВАЗАР.
- Иванов, С. 2001. Детска престъпност и престъпността срещу деца – динамика, структура и тенденции. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София: Горекс Прес.
- Китанов, К. 2001. Проблеми на виктимизирането на децата в и извън дома. Обществено възпитание.
- Китанов, К. 2007. Криминално-психологически аспекти на социализацията на непълнолетните наркопрестъпници. В: трудове на научно-изследователския институт по криминалистика и криминология, том 28. София.
- Кънев, К. 2008. Българската система на правораздаване за деца в конфликт със закона и международните стандарти. Доклад, представен на конференция: Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), 24 октомври.

- Личко А.Е., Бартенский В.С. Л., 1991, Подростковая наркология Руководство.
- Минев, Т. и Симеонов, С.. 2000. Проект Младежка академия по безопасност. Девияциите и престъпността сред юношите и девойките. София.
- Минев, Т. 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София: Горекс Прес.
- Панделиева, Л. 2004. Сигурност за децата в несигурния свят. София: УИ Св. Климент Охридски.
- Петров, Г. 2000. Детската престъпност. София.
- Петрова-Димитрова, Н. 2005. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София
- Петрунов, Г. 2009. Основни схеми за изпиране на пари от трафик на хора с цел сексуална експлоатация. Фондация РискМонитор.
- Пушкарлова, И., 2008. Международноправни стандарти за правата на детето в наказателния процес, Институт по социални дейности и практики, 2008 г.
- Пушкарлова, И. 2009. Държавната реакция срещу общественоопасно поведение на дете, ИСДП, юли 2009 г.
- Пушкарлова, И., 2010. Криминогенни рискови фактори при децата, сп. Общество и право, март 2010 г.
- Пушкарлова, И., 2010. Криминогенни рискове при децата: съдебната практика по тяхното разпознаване и оценка, Бюлетин на Асоциацията на прокурорите в България, кн. 1/2010 г.
- Савина, Н.Н. 2009. Факторъ риска и факторъ защита делинквентното поведение на подростков, Вестник ТГПУ. 2009, IV издание.
- Станков, Б. 2008. Малолетни, непълнолетни, противообществени прояви, престъпления, отговорност. Варна: Черноризец Храбър.
- Станков, Б. 2006. Психология на престъплението. София: Албатрос.
- Стойчев, Л. 2008. Институциите в България: Комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, сп. Тема, 2008 г.
- Стоилова, Р. 2003. Детската престъпност. В: Фотев, Г. (ред.). Социология на отклоняващото се поведение.
- Съюз на съдиите в България, Институт по социални дейности и практики, 2008. Влиянието на системата за противодействие на противообществените прояви на децата

Използвана литература

върху децата, Правно-психологическо изследване, проведено във ВУИ-Подем, октомври 2008 г.

- Харис, Т. 1991. *Аз съм добър, ти си добър*, София. Наука и изкуство, 1991 г.

- Чалъкова, Б. 2007. Семейни взаимоотношения и девиантни прояви при юношите. В: Венин, Г. (ред.). *Децата и ние*. Варна: ПасатПрес.

- Цоков, Г. 1997. Управление на образованието на общинско ниво през периода от 1944 до 1991 година. - Педагогика, кн. 6/7, 1997

- Шнейдер Л., Гаудеамус. 2007. *Девиантно поведение на деца и подростъци*, 2007 г.

- Официални документи и изследвания на НИКК и Института по психология на МВР

<http://www.ckbppmn.government.bg/>

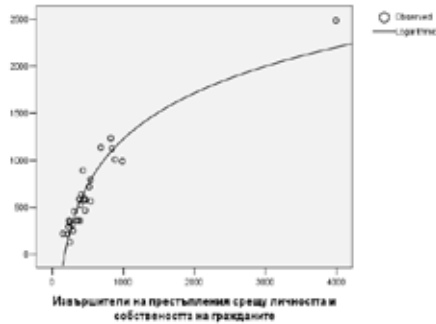
<http://www.centrenadja.hit.bg/>

<http://www.divafoundationbg.org/about.shtml?x=122>

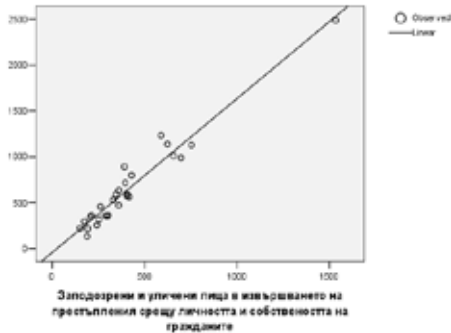
<http://www.ppfoundation.hit.bg/indexbg.html>

Приложение 1- Статистически модели, 2004 г.

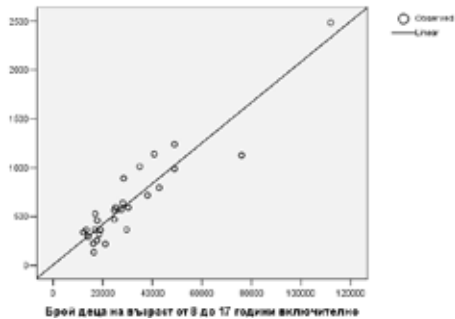
Деца, водени на отчет в ДПС през годината - общо

Деца, водени на отчет в ДПС през годината - общо

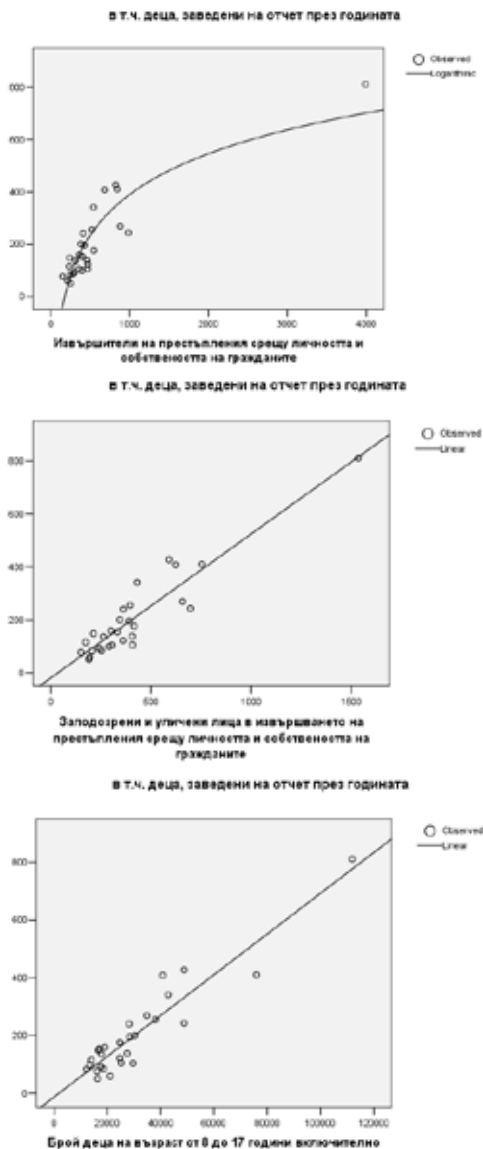

Деца, водени на отчет в ДПС през годината - общо

Фигура 1.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

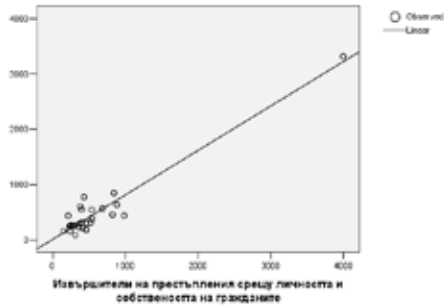
Приложение 1

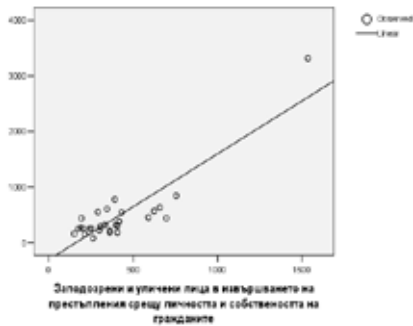
Фигура 1.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

РИСКОВИ ФАКТОРИ

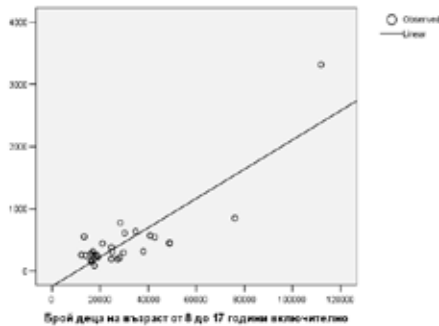
Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

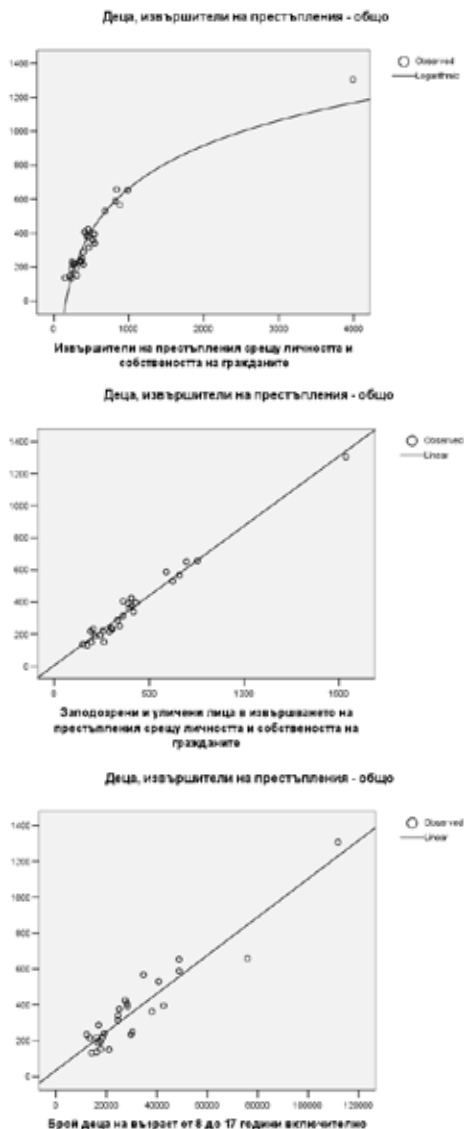

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

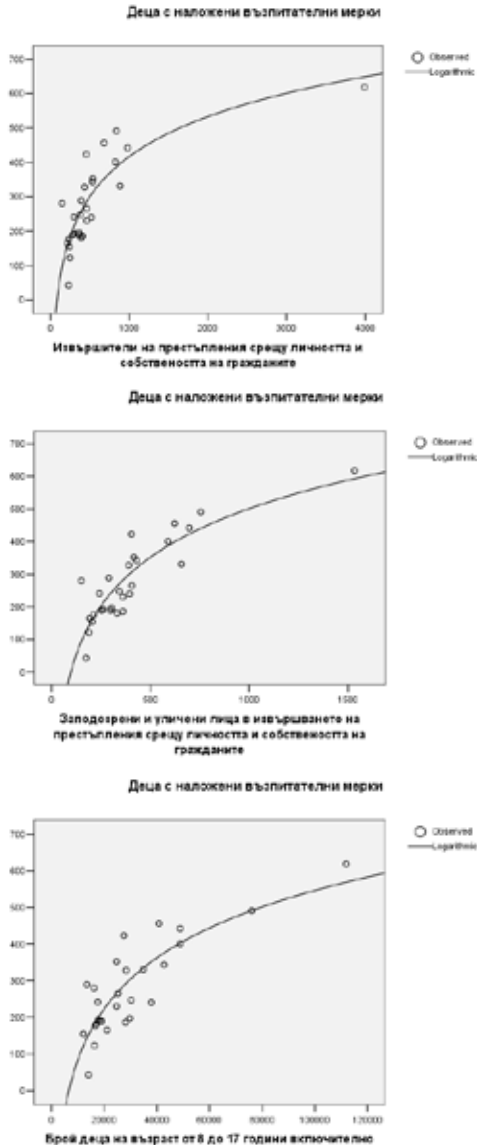

Фигура 1.3. Модели на връзките между броя на децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 1

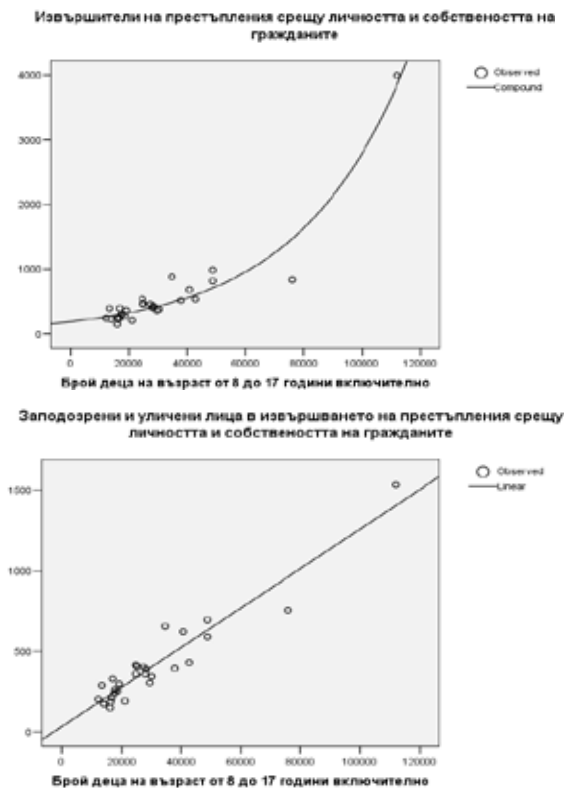

Фигура 1.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

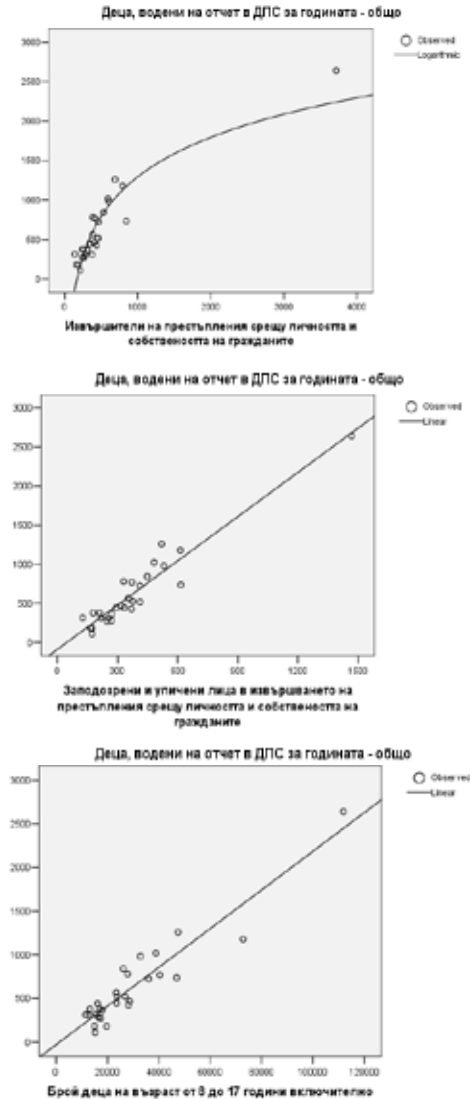
Фигура 1.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 1

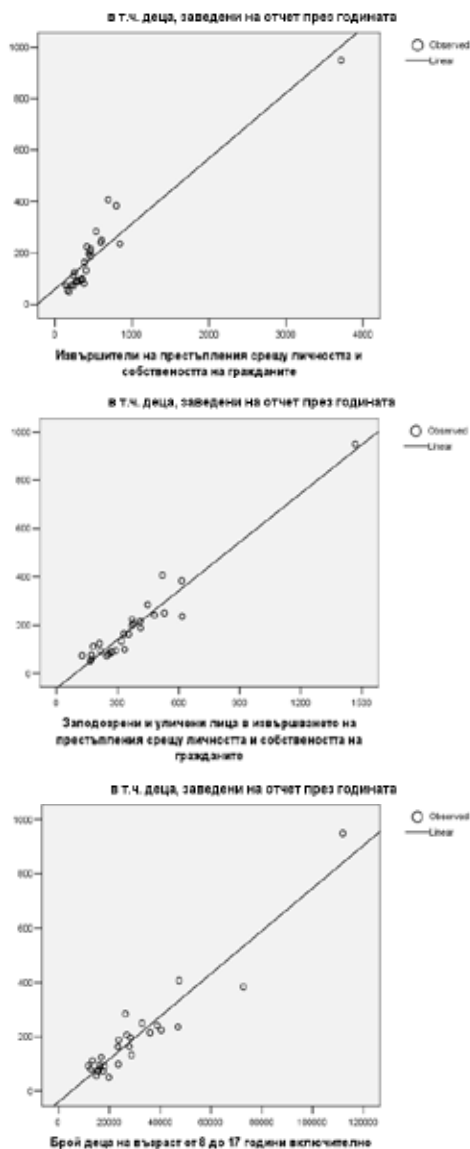
Фигура 1.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 2- Статистически модели, 2005 г.

Фигура 2.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

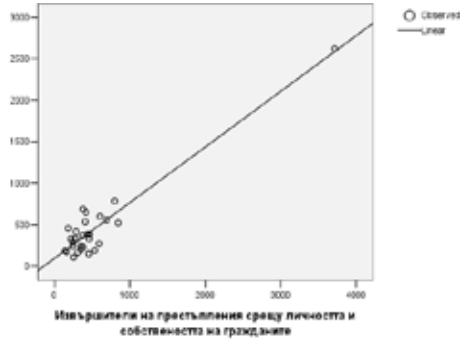
Приложение 2

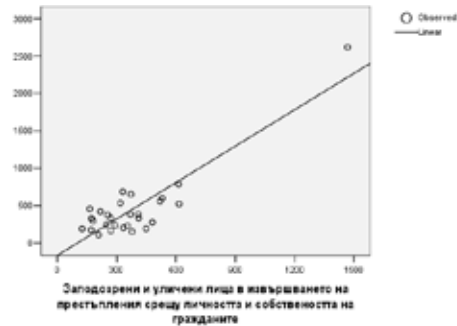
Фигура 2.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите;

(б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

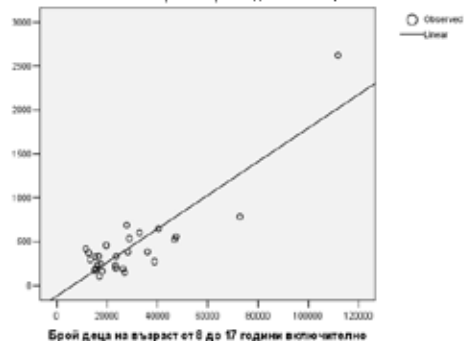
Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

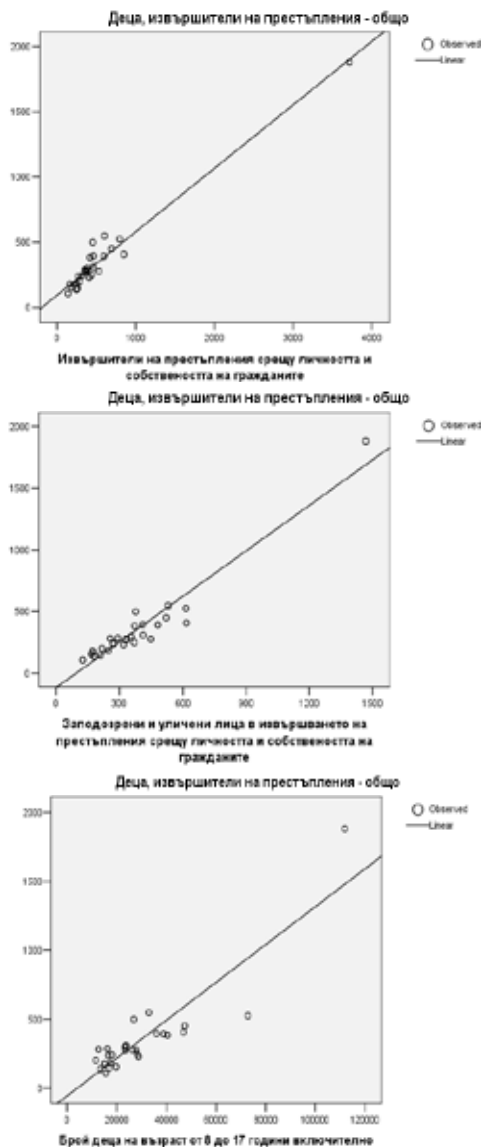

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

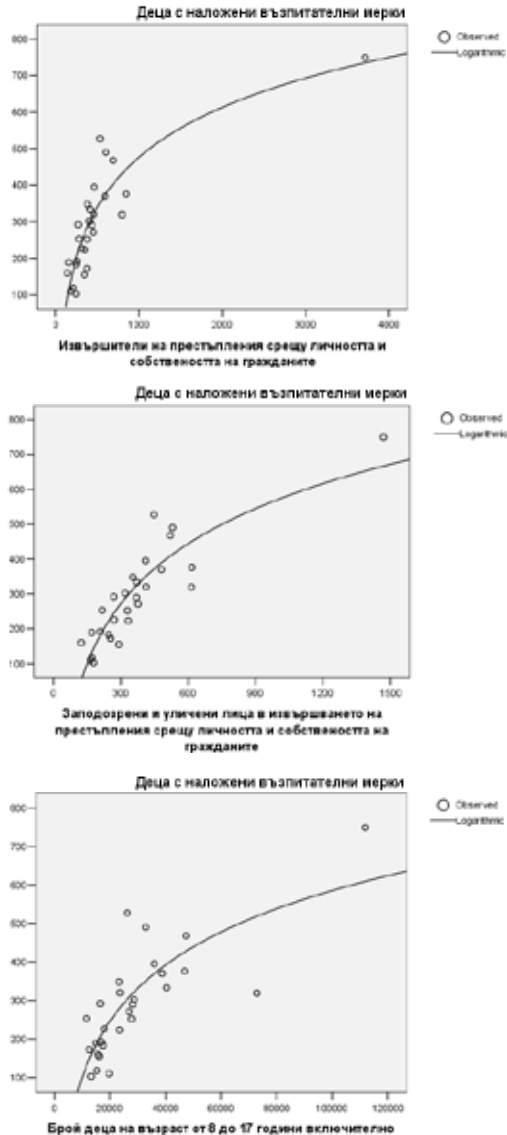

Фигура 2.3. Модели на връзките между броя на децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 2

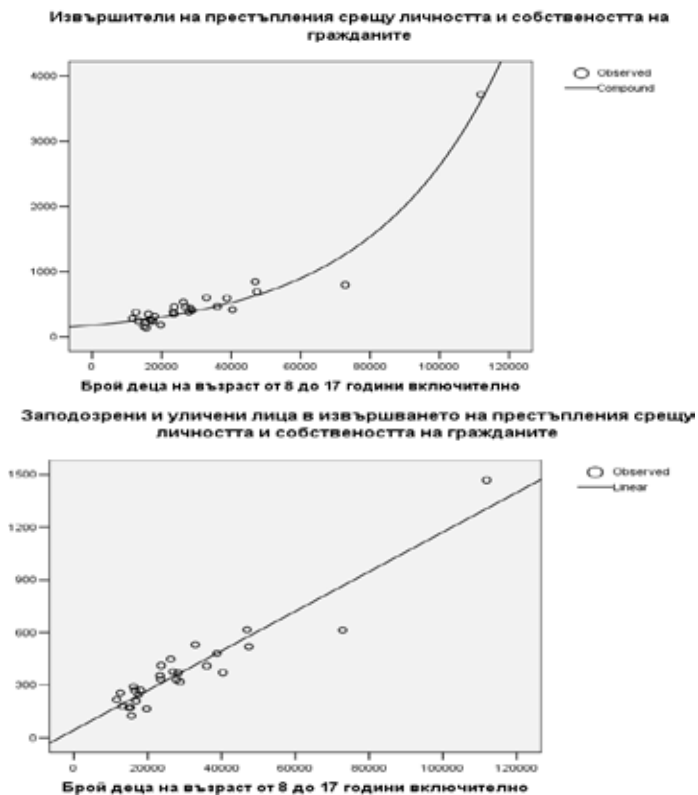

Фигура 2.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Фигура 2.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

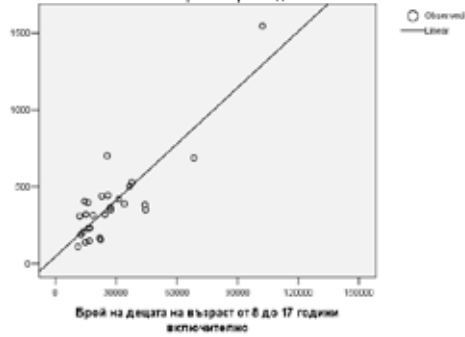
Приложение 2

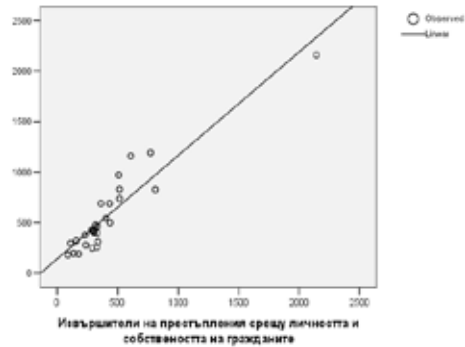
Фигура 2.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 3 – Статистически модели, 2006 г.

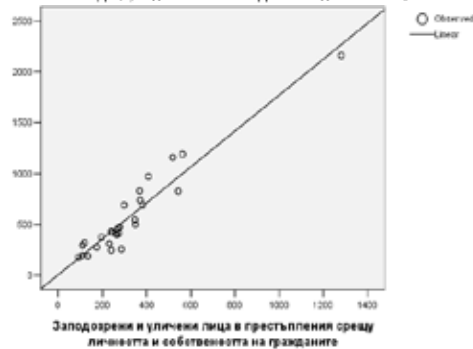
Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината

Деца, водени на отчет в ДПС за годината - общо

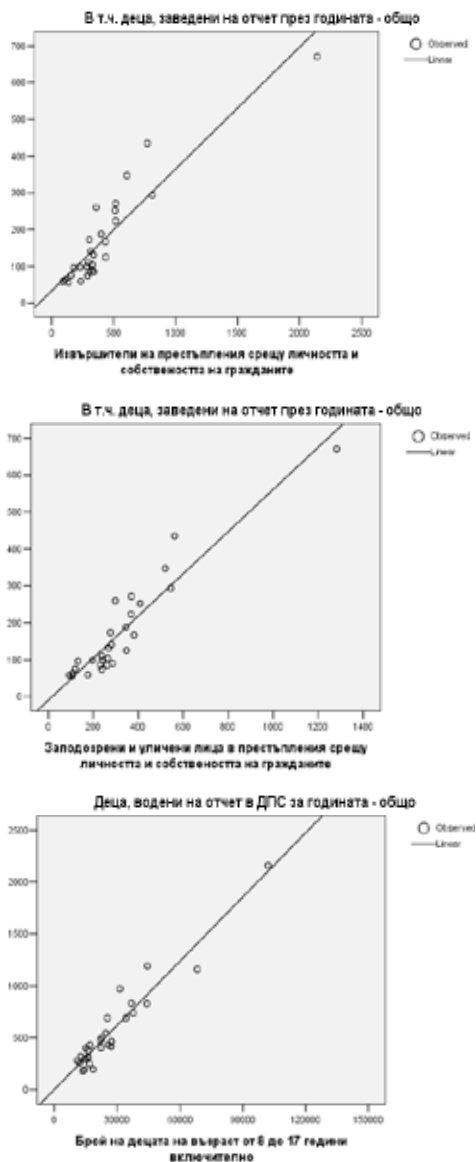

Деца, водени на отчет в ДПС за годината - общо

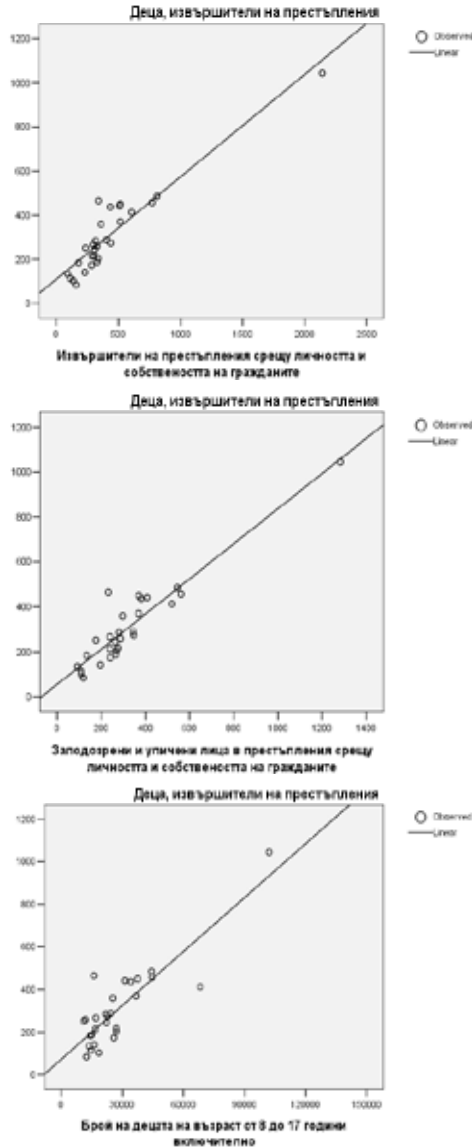

Фигура 3.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително.

Приложение 3

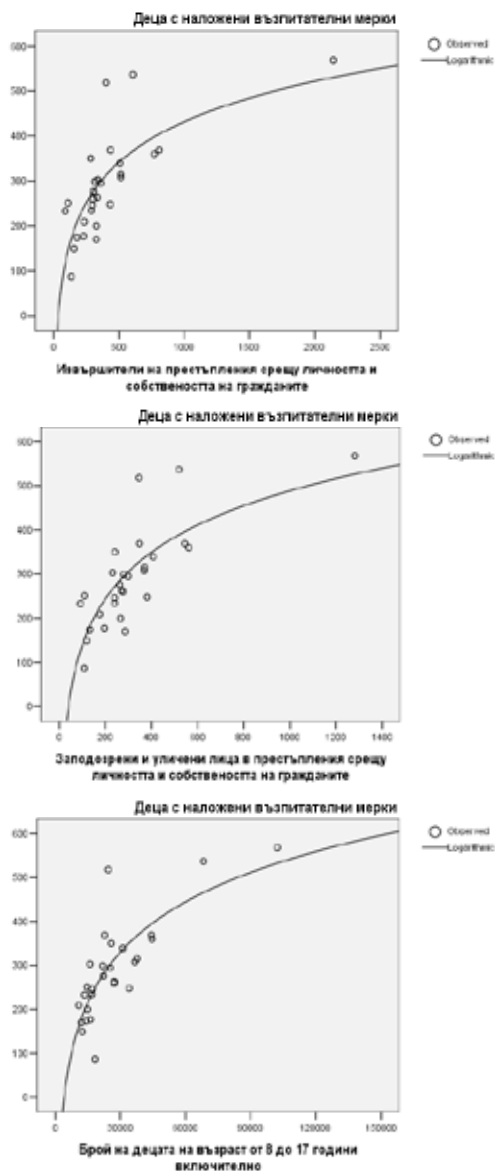

Фигура 3.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително.

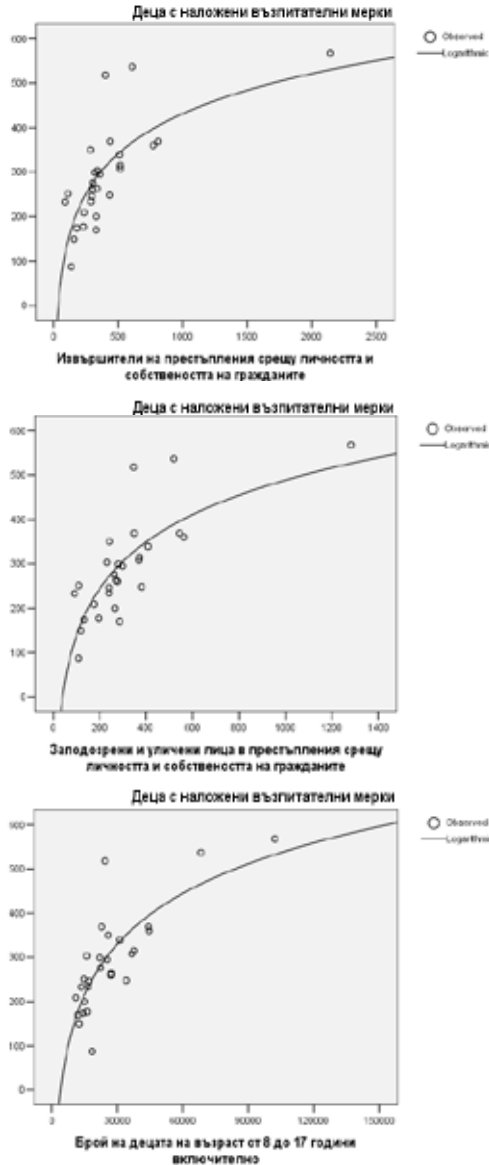

Фигура 3.3. Модели на връзките между броя на децата, преминавали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 3

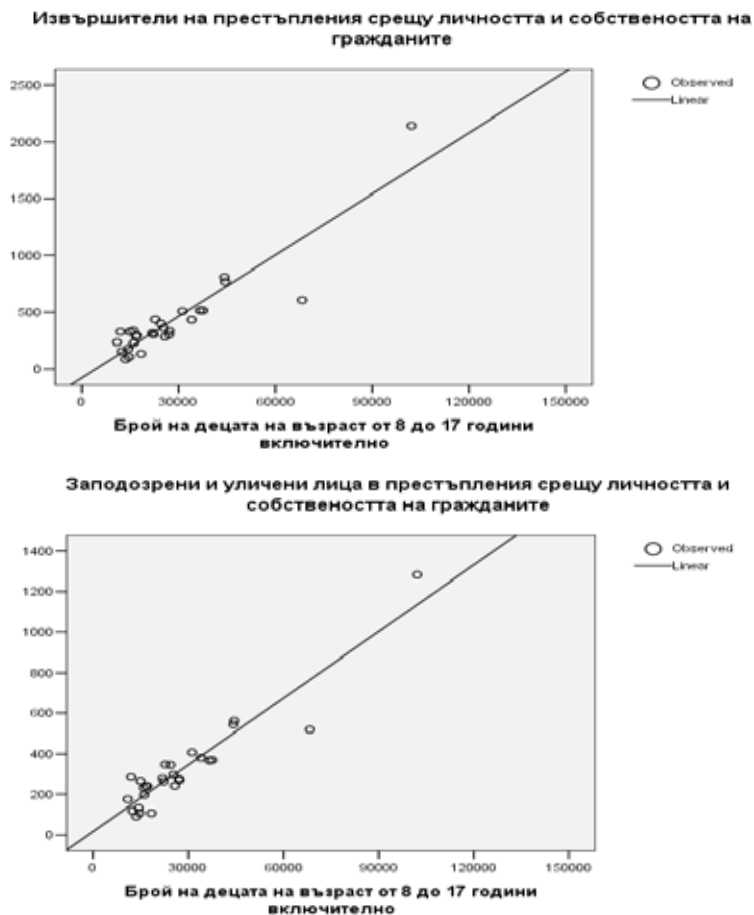

Фигура 3.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

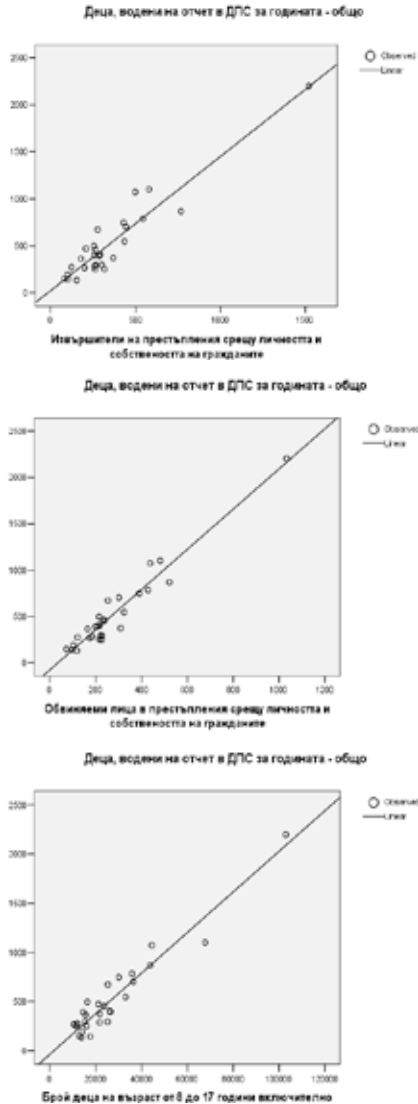
Фигура 3.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 3

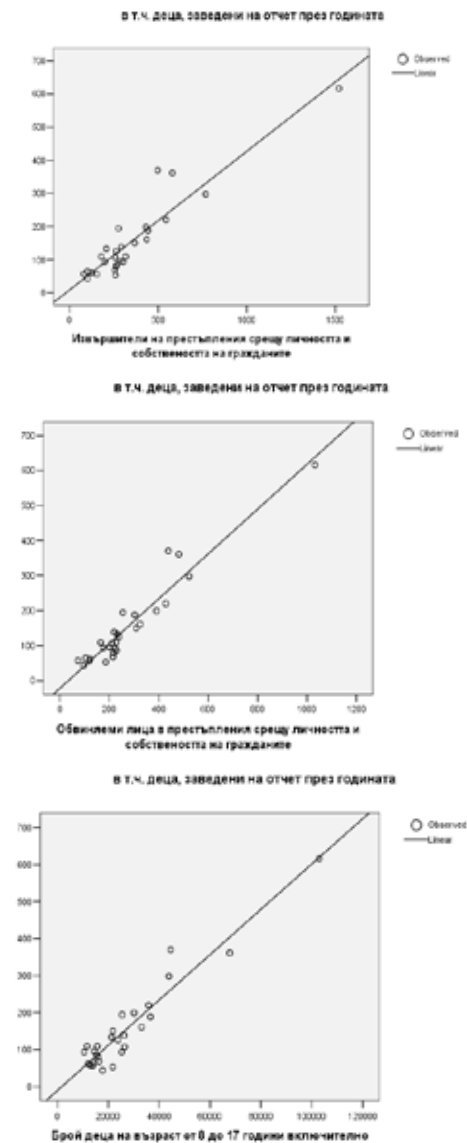
Фигура 3.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, заподозрени и уличени в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 4- Статистически модели, 2007 г.

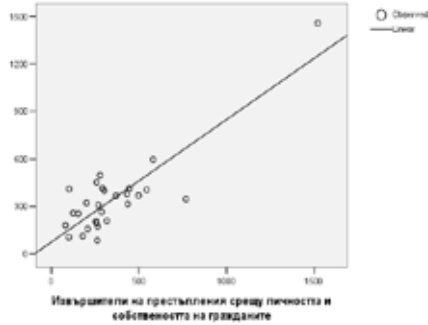
Фигура 4.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 4

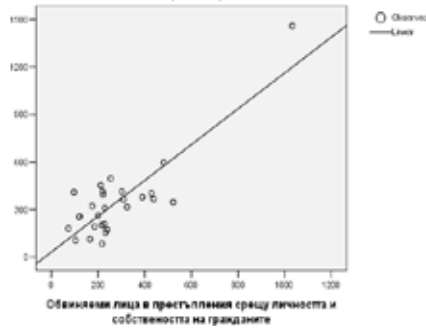

Фигура 4.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

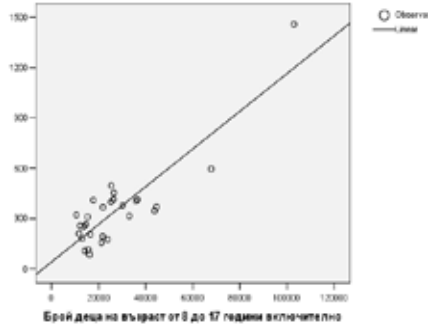
Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината

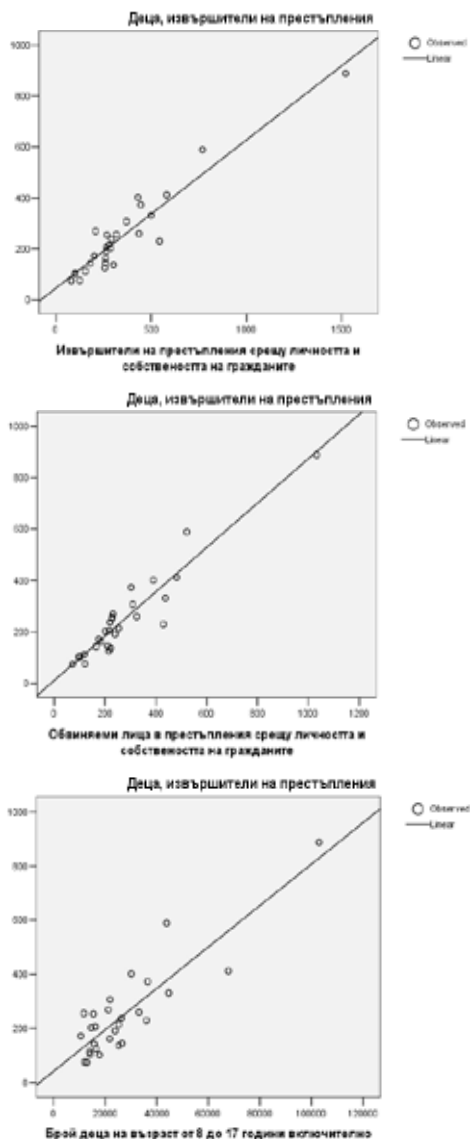

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината

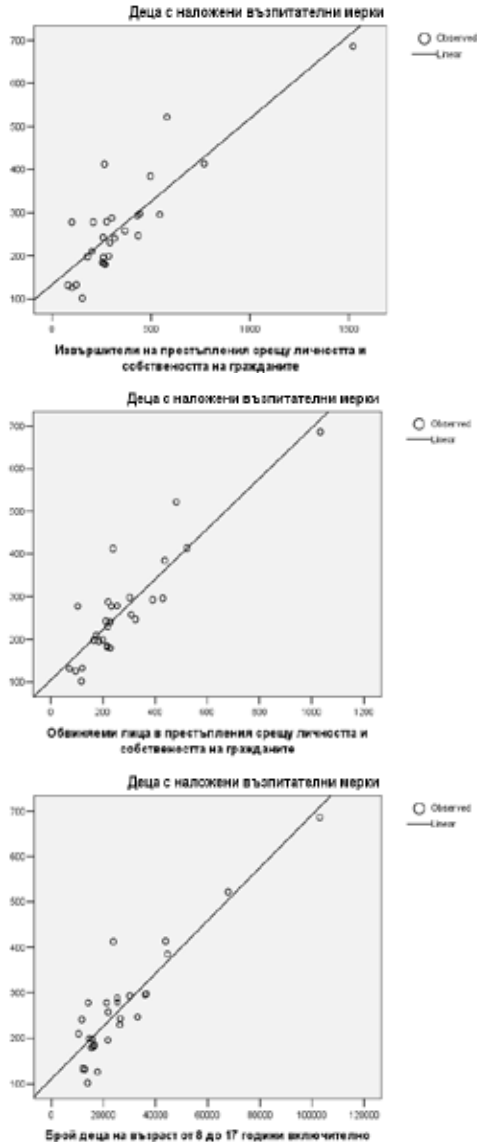
Фигура 4.3. Модели на връзките между броя на децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 4

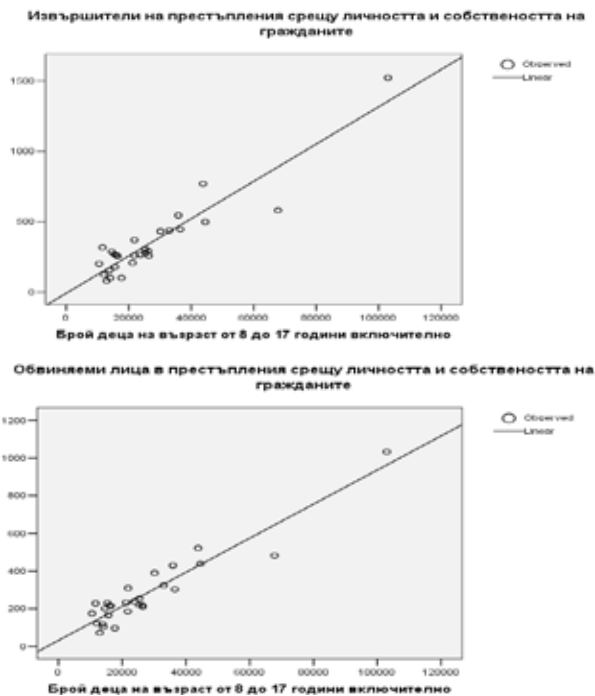
Фигура 4.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

РИСКОВИ ФАКТОРИ

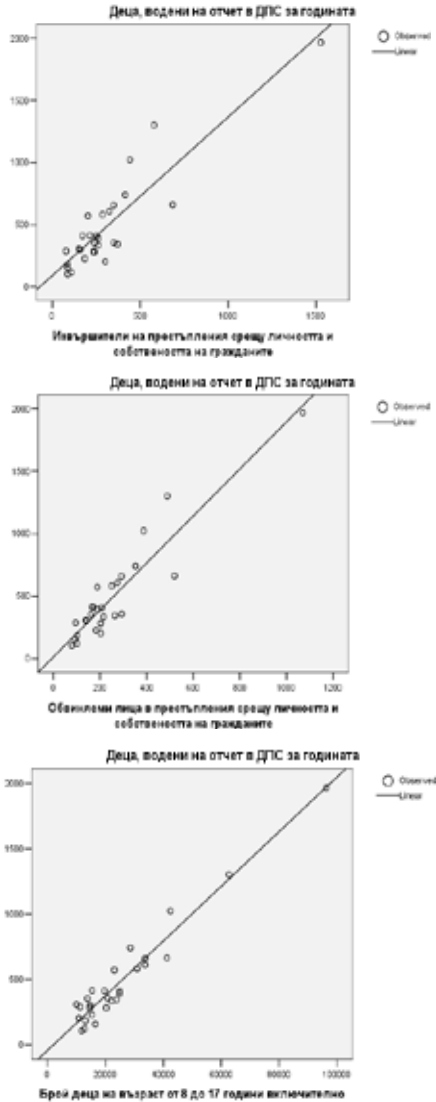
Фигура 4.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 4

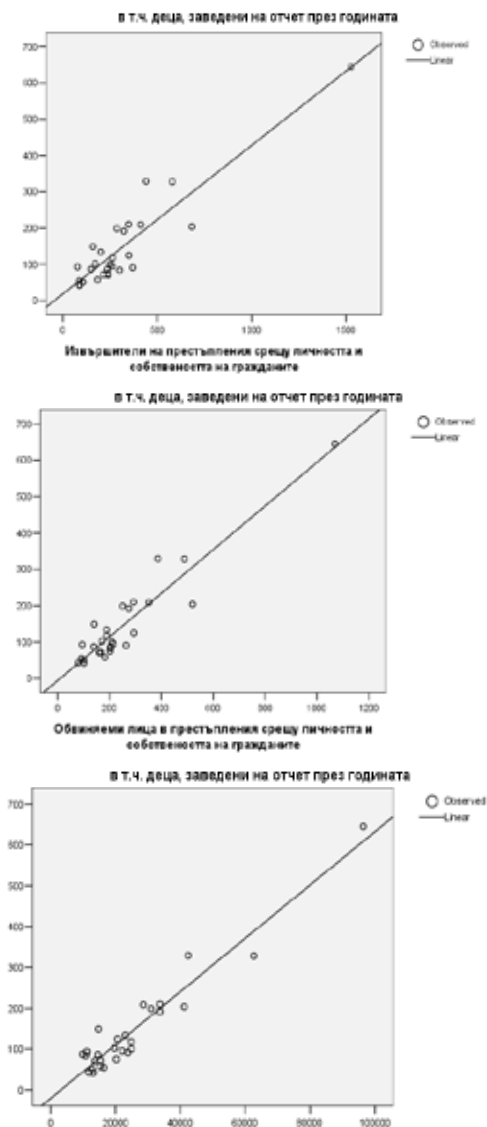
Фигура 4.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 5 - Статистически модели, 2008 г.

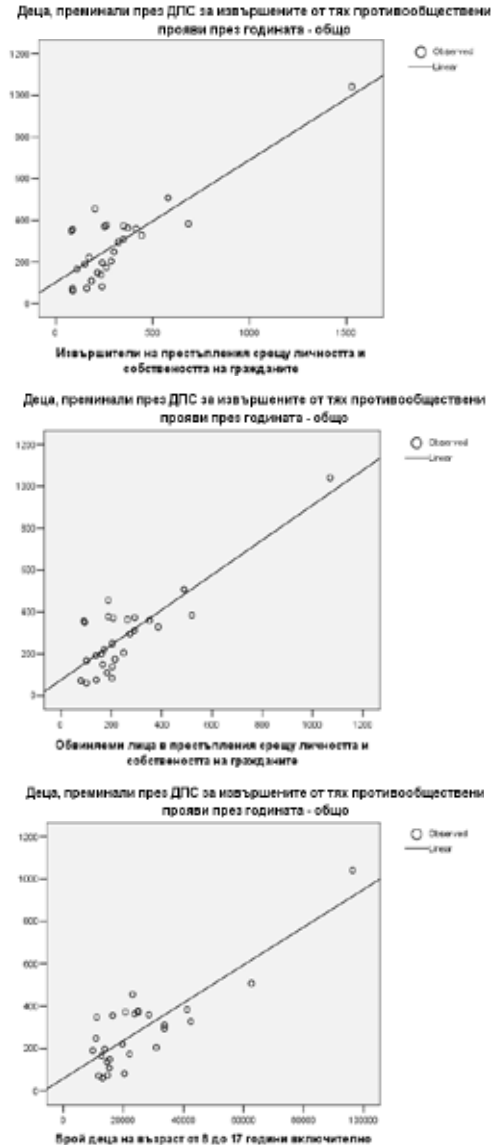

Фигура 5.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 5

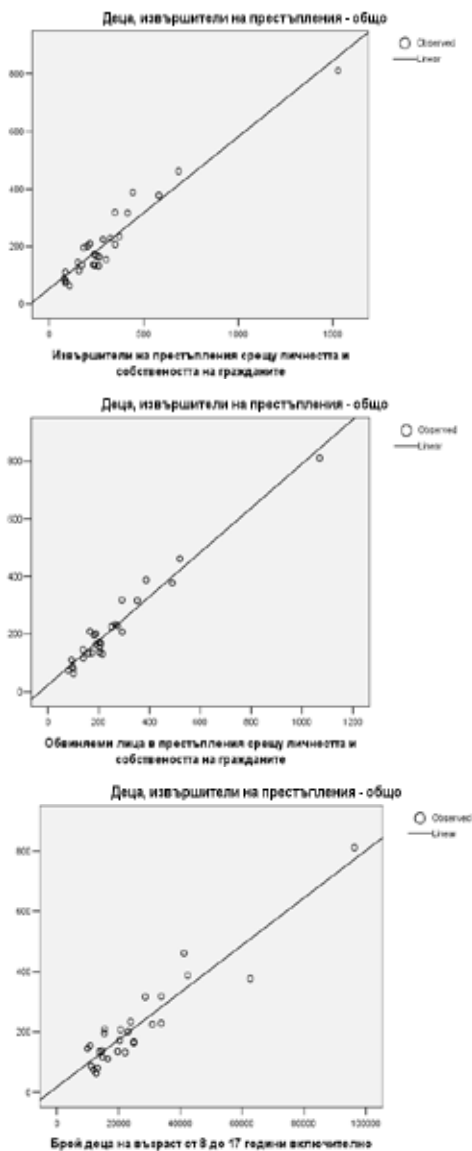

Фигура 5.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

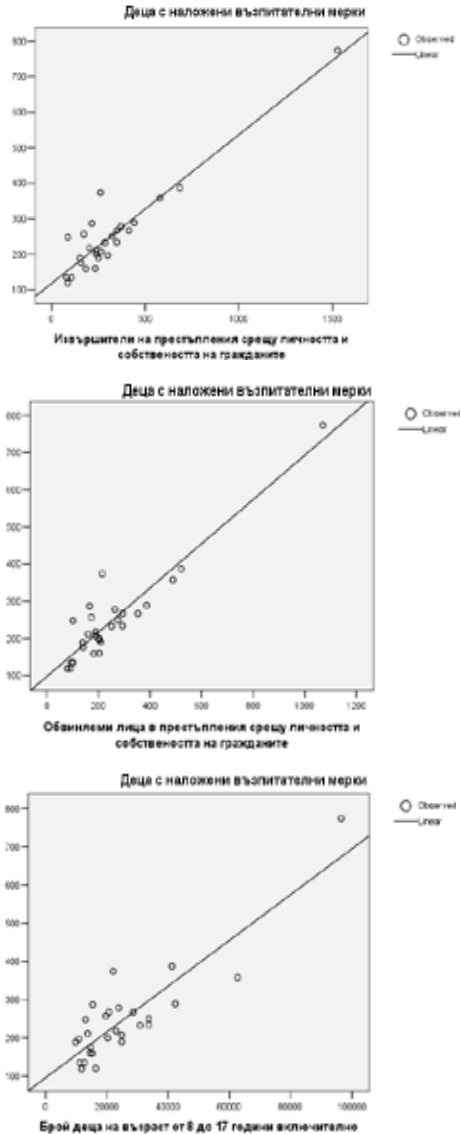
Фигура 5.3. Модели на връзките между броя на децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 5

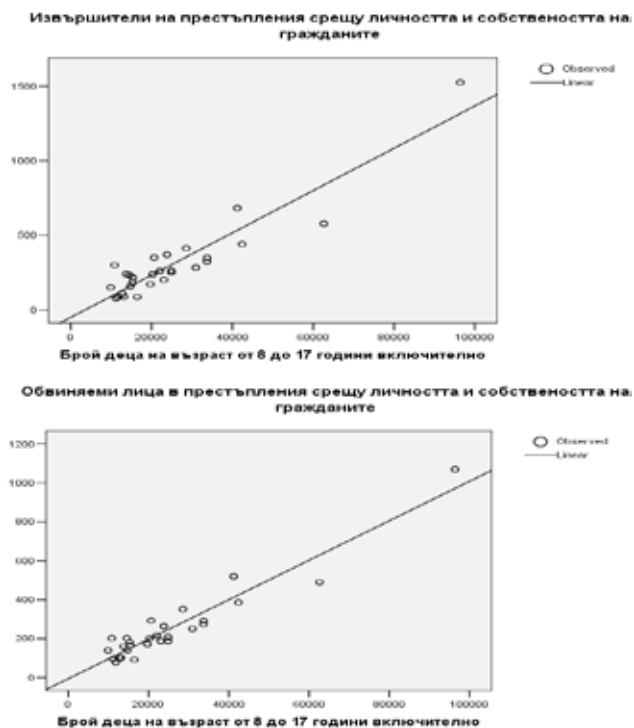
Фигура 5.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

РИСКОВИ ФАКТОРИ

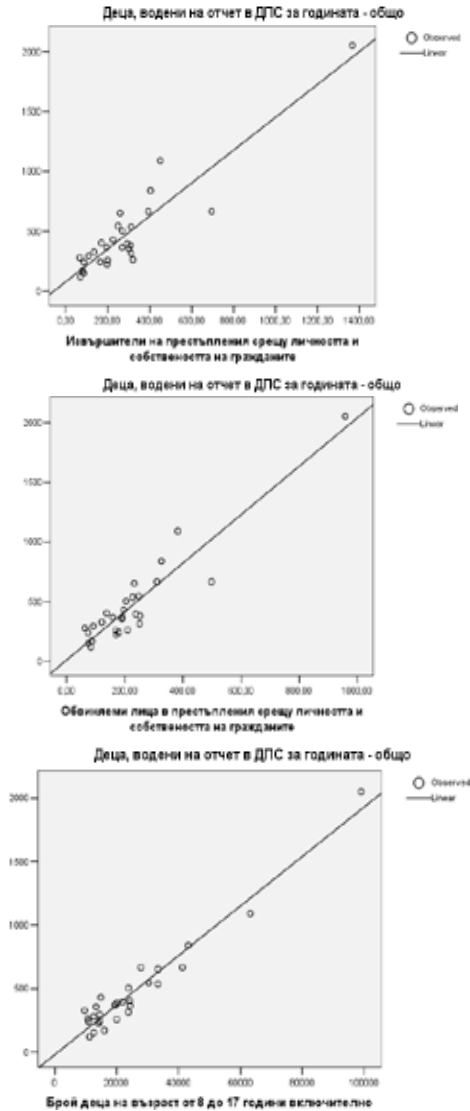
Фигура 5.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 5

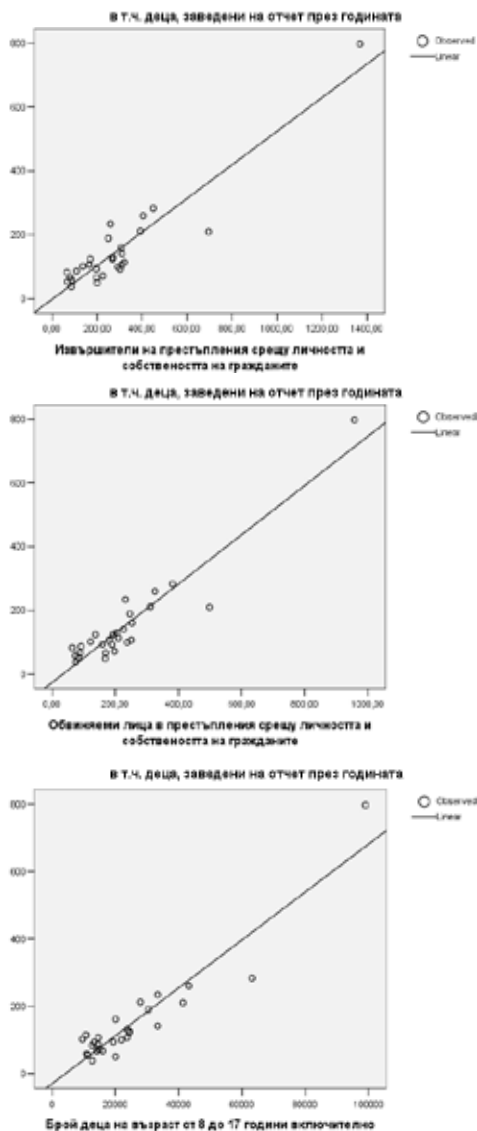
Фигура 5.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 6 - Статистически модели, 2009 г.

Фигура 6.1. Модели на връзките между броя на децата, водени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

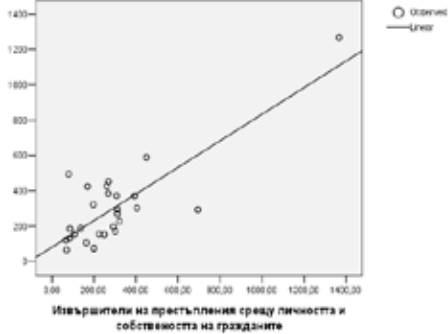
Приложение 6

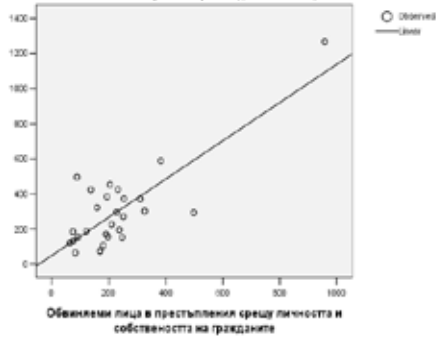
Фигура 6.2. Модели на връзките между броя на децата, заведени на отчет в ДПС през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

РИСКОВИ ФАКТОРИ

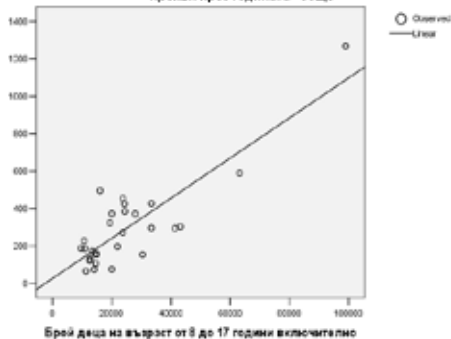
Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

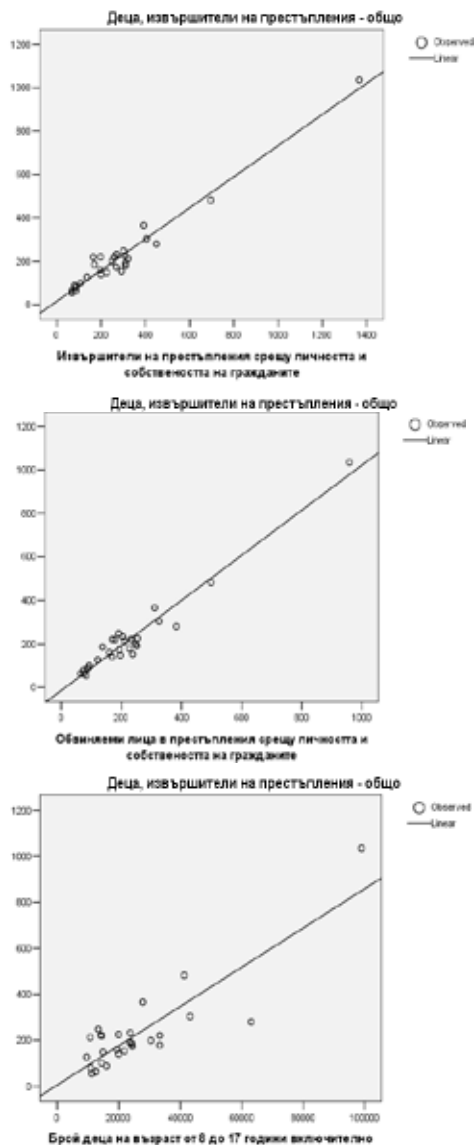

Деца, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината - общо

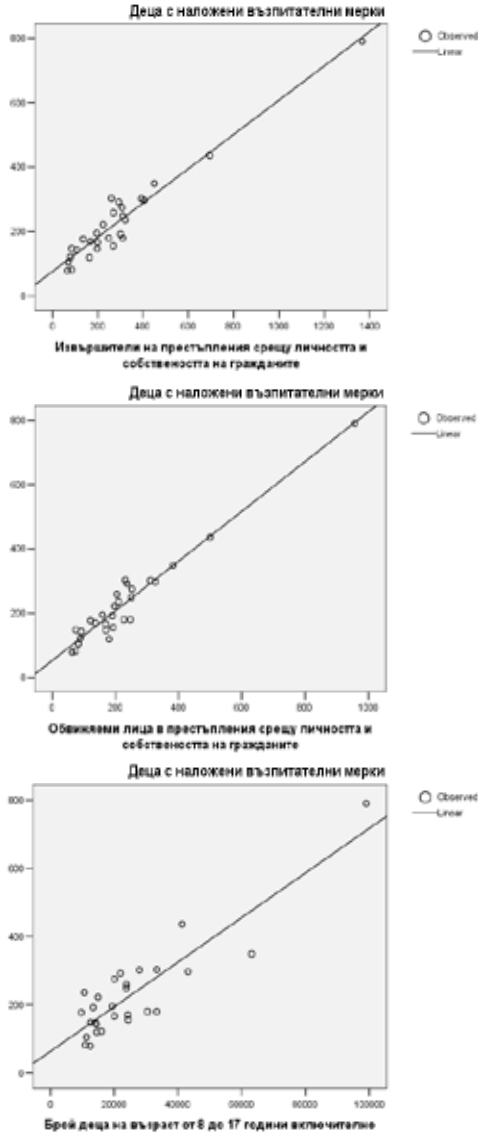
Фигура 6.3. Модели на връзките между броя на децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви през годината, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 6

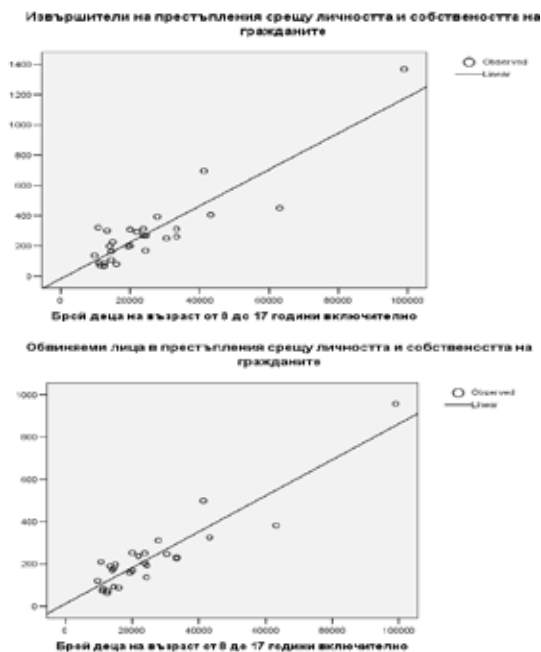
Фигура 6.4. Модели на връзките между броя на децата, извършители на престъпления, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвинявани в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

РИСКОВИ ФАКТОРИ

Фигура 6.5. Модели на връзките между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите; (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (в) броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

Приложение 6

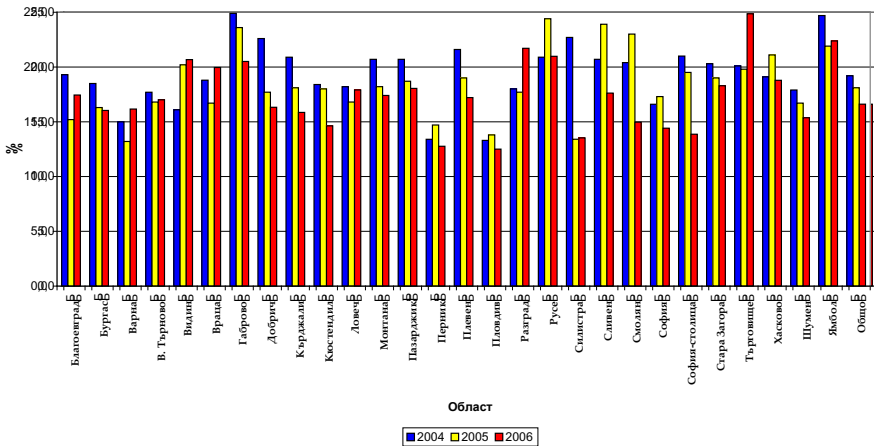

Фигура 6.6. Модели на връзките между (а) броя на децата, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите и (б) броя на децата, обвиняеми в престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително

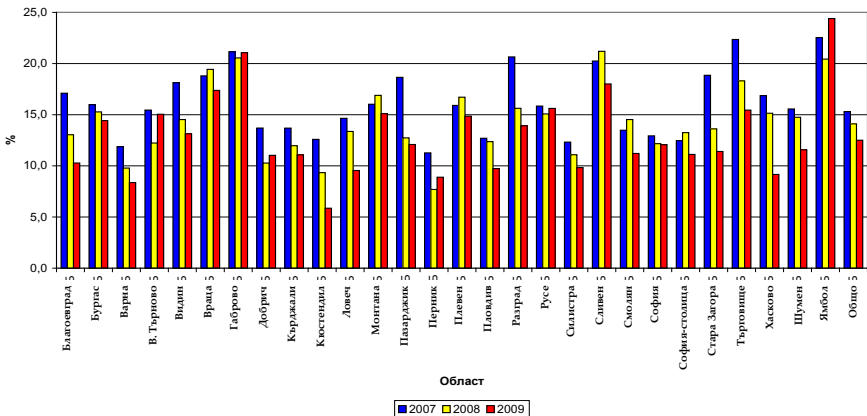
ПРИЛОЖЕНИЕ 7

ПРЕИЗЧИСЛЕНИЕ НА ДАННИТЕ ЗА РЪСТА НА ПРЕСТЪПНОСТТА НА ДЕЦАТА КАТО ДЯЛ ОТ ОБЩАТА ПРЕСТЪПНОСТ СЛЕД ОТЧИТАНЕ НА РАЗЛИКАТА В РАЗКРИВАЕМОСТТА

Деца, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

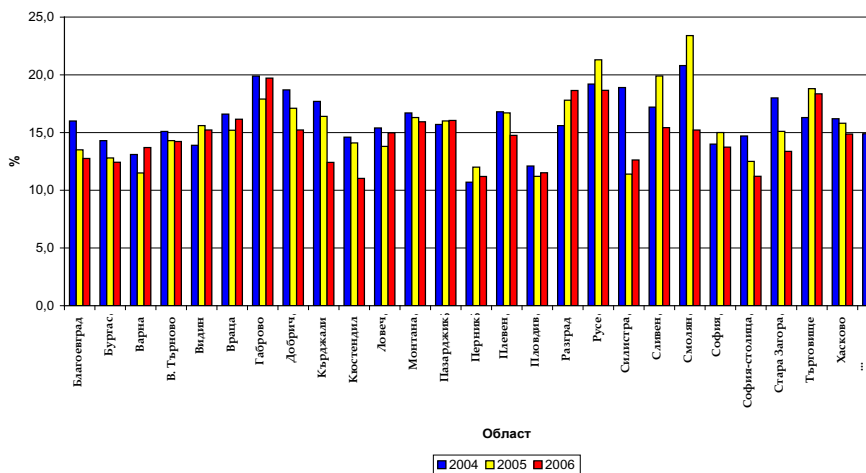

Деца, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

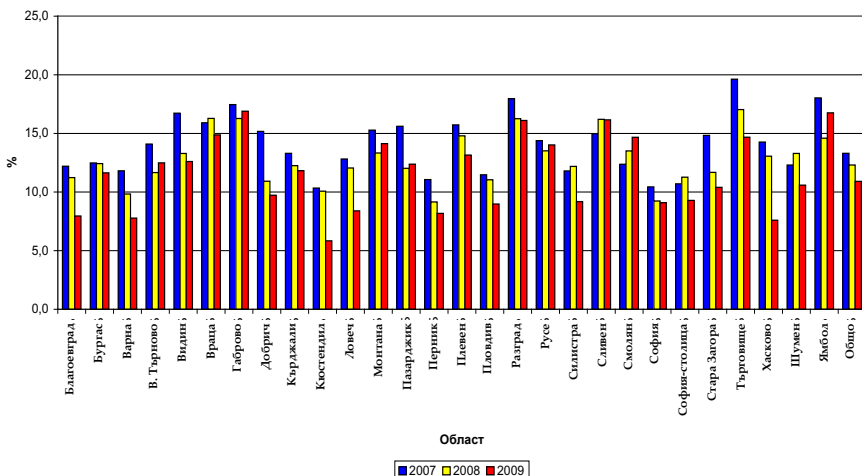

Приложение 7

Деца, заподозрени и уличени в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, заподозрени и уличени в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

Деца, обвинявани в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, обвинявани в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

ПРИЛОЖЕНИЕ 8

Данни от изследване на деца с отклонения в поведението, спрямо които е приложена възпитателна мярка настаняване в СПИ/ВУИ, 2009 г.

Обща информация за изследването

Цел. Анализът е насочен към установяване на факторите, които създават риск от изграждане и стабилизиране на поведение в отклонение от правната норма при децата и други отрицателни отклонения.

Предмет. Изводите са основани на анализ на:

- данни от структурирани интервюта с 46 деца, настанени във СПИ/ВУИ, проведени в периода октомври 2009 г. - януари 2010 г.;

Обхват. Анализът е съсредоточен върху:

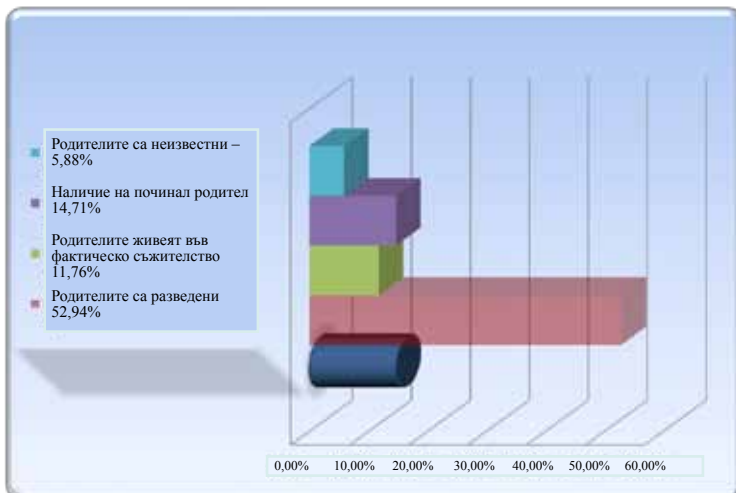
1. особеностите на микросредата, с която са израсли и в която живеят деца, настанени в поправителен интернат за „противообществени прояви“;

2. особеностите на личността на детето.

Метод. Анализът е осъществен чрез метода на структурирано интервюиране на деца и последващ критичен качествен и количествен анализ на събраната информация при съпоставяне с контролни данни от възпитателните досиета на респондентите.

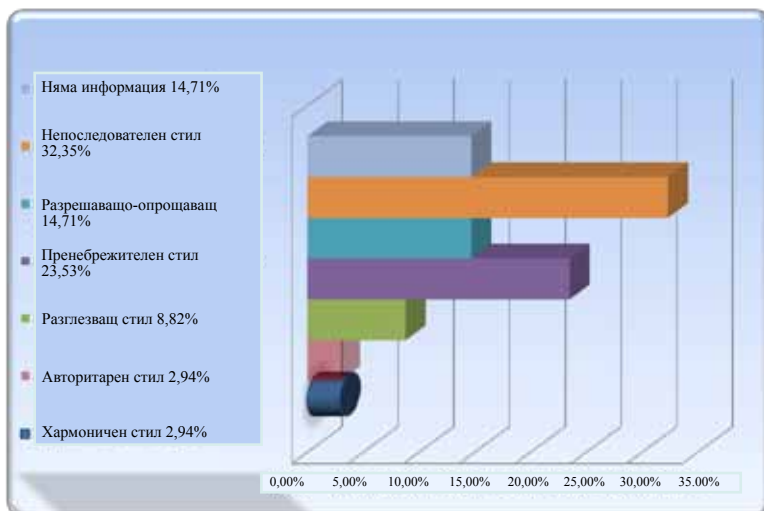
РЕЗУЛТАТИ:

Графика 1. Разпределение по вид семеен статус на родителите

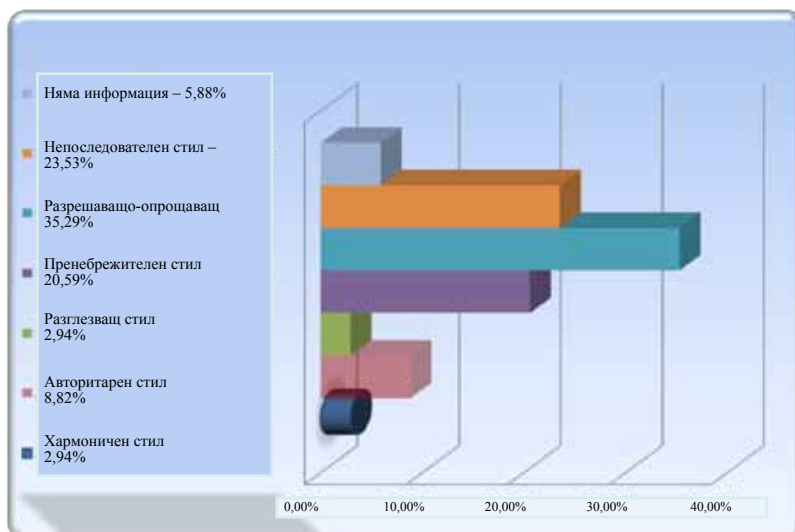

Приложение 8

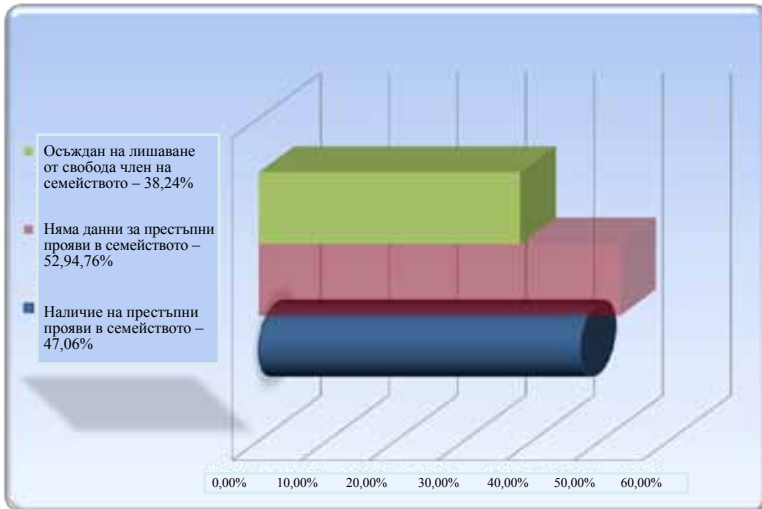
Графика 2. Разпределение в зависимост от стила на родителстване на бащата

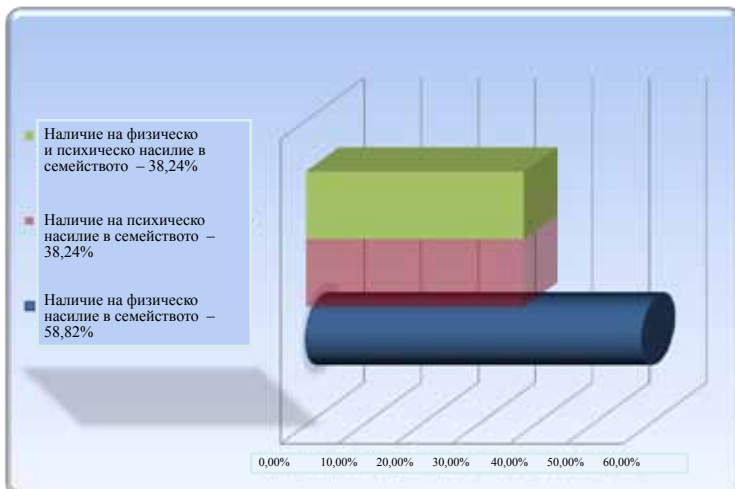
Графика 3. Разпределението в зависимост от стила на родителстване на майката

Графика 4. Разпределение в зависимост от наличието на престъпни прояви в семейството

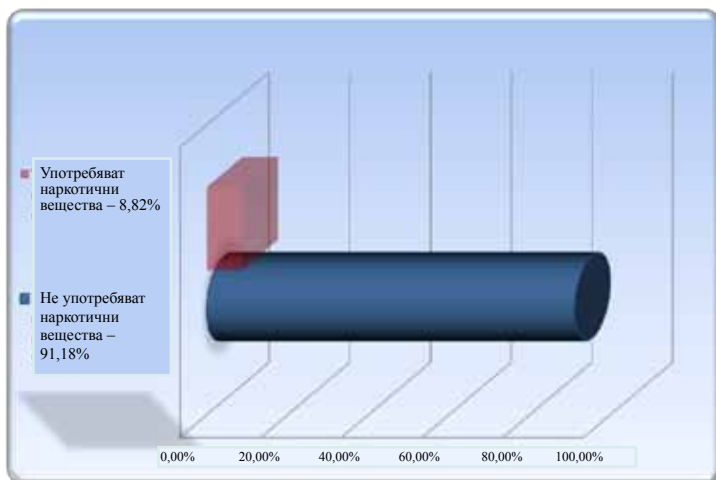

Графика 5. Разпределение по данни за физическо и психическо насилие в семейството

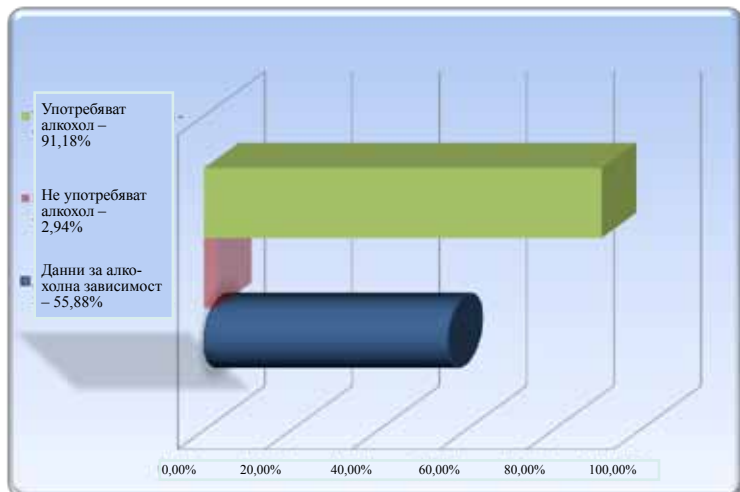

Приложение 8

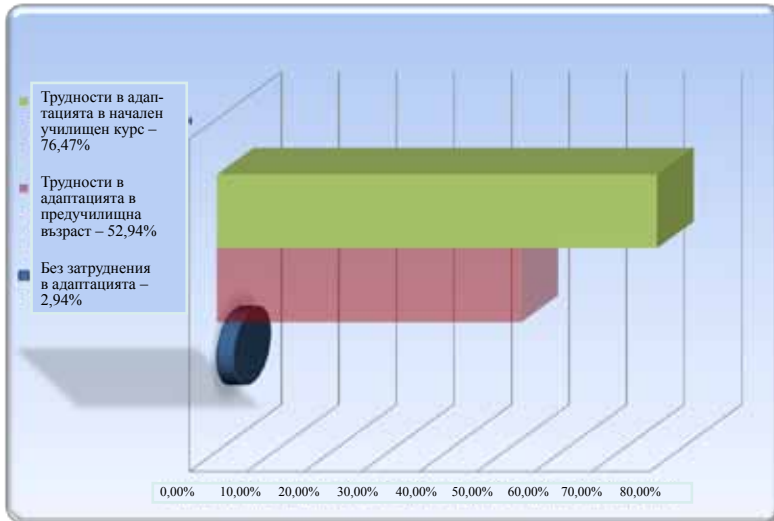
Графика 6. Разпределение в зависимост от употребата на наркотични вещества при родителите

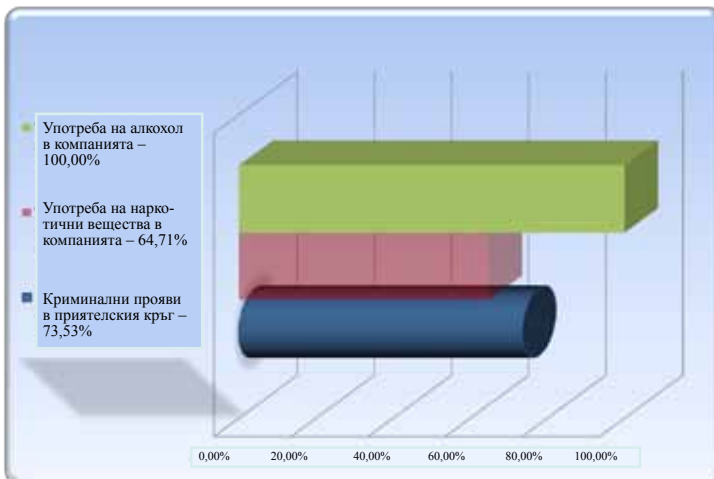
Графика 7. Разпределение в зависимост от употребата на алкохол при родителите

Графика 8. Разпределение в зависимост от наличието на трудности в адаптацията в предучилищен и начален курс

Графика 9. Разпределение в зависимост от функционирането на приятелската среда

ПРИЛОЖЕНИЕ 9: СТРАТЕГИИ НА РОДИТЕЛСТВО

Стратегия на родителство	Авторитарна	Пренебрежителна (отхвърляща)	Разрешаваща-опрошаваща (анархична)	Неноследователна
Особености	Основава се на схващането за подчинение и послушание на детето и абсолютен авторитет на родителя. Преимущественото прилагане на авторитарната стратегия стабилизира „авторитарен стил” на родителстване, характерен с нуждата на родителя от „доминиране”, т.е. от пълен контрол над детето. Родителите, които използват този стил, са социално некомпетентни. За тях е типично ограничаващо поведение, ригидно придържане към правилата, използването на наказания при неизпълнение им, неуважение към детските мнения и желания. Такива родители изискват подчинение, послушание и уважение от детето („приспособително” поведение) и се стремят да формират, контролират и преценяват поведението му в съответ-	Контактът между детето и родителя е затруднен. Родителят е центриран върху собствените нужди и желания. Стратегията е типична за родители на нежелани деца, несериозни и безгрижни родители и родители без познания как да се грижат за децата си.	При този стил липсват граници, правила и контрол и детето не може да си изгради стабилна ценностна система. Родителите считат, че осигуряват на детето приращаща среда, в която то творчески ще саморегулира поведението си, като преувеличават способността му за справяне и подценяват потребността от авторитет. Но по-често се свързва с отношението на пренебрегване. Такъв стил на взаимоотношения изглежда като мирно съвместно съществуване между деца и родители, но в основата им стои пълната незаинтересованост на родителя и бягството му от отговорност.	Двоен критерий: противоречие между словесно и поведенческо послание на родителя, висока зависимост към детето и демонстрация на невисъискателност към себе си. Непостоянство в изискванията: едно и също поведение на детето среща одобрение, санкция или безразличие без в оценката на родителя да има закономерност. Причината най-често е емоционална неустойчивост на родителя, който редува несъразмерно наказание за дребно провинение с несъразмерна грижовност в пристъп на разкаяние или прекомерна любвеобилност със студенина.

	вне с традиционни и абсолютни стойности и стандарти. Родителят може да проявява и прекомерна преданост и загриженост. Последното е по-меката форма, която може да се определи като свръхпротекционистичен родителски стил			Конфликт на възпитателни стратегии: двамата родители прилагат противоречиви методи на възпитание или много хора се грижат за детето.
Методи за възпитание	Наказание и награждаване; Строгост и изисквания за дисциплина и режим Прекалена критичност; Словесно разсяняване и поучаване; Прекалено монотонно реализиране, възискателност. Родителят е властен и строг. Изразните му средства са заповеди, забрани и наказания. Детето получава чувството си за значимост като приема награди / наказания.	Студенина към детето, неодоляване и отхвърляне; Потребностите и интересите на детето се пренебрегват. Когато пренебрегването е физическо, родителят не показва обич нито чрез думи, нито чрез ласки.	Стимулира се свободното изразяване на импулсивните желания Поведението на детето не се регулира	Непоследователни, взаимно изключващи се методи

¹ Според съвременната психология отрицателното поведение на детето има основателна причина и физическото наказание (бой) се отрича като метод на възпитание.

² Вж. Харис, Т. Аз съм добър, ти си добър, София. Наука и изкуство, 1991 г.

³ Изследванията установяват, че най-агресивни са тези деца, чиито родители са имали разрешаващо поведение към насилието в един случай, а в друг са го наказвали жестоко. Вж. Цоков, Г. Управление на образованието на общинско ниво през периода от 1944 до 1991 година. – Педагогика, кн. 6/7, 1997 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ 10: Норма и отклонение. Терминологични бележки

Поради мултидисциплинарния характер на рисковообусловеното отрицателно поведение при децата, липса общоприета единна класификация на поведенческите отклонения в детска възраст. Както самото понятие „девиация“, така и разбирането за норма усвояват различно значение не само в различните научни дисциплини, но дори и в рамките на отделна наука. Това затруднява изследването на факторите, които обуславят рисковете от поведенчески отклонения, и изостря необходимостта от **предварително изясняване на различните видове отклонения.**

Подход	Педагогически	Психологичен	Медицински (клиничен)
	Поведенческите отклонения преобладават на усвояването на учебния материал и учебния процес	Поведенческите отклонения се основават главно на особености на емоционалните преживявания на личността и стратегиите ѝ за справяне	Поведенческите отклонения водят до поведение, застрашаващо живота и здравето
Основни критерии	• Успешност в учебната ситуация и извънкласното функциониране	• Цел (мотивация); • Стил и характеристики на поведението; • Резултат.	• Връзка с употреба на ПАВ; • Връзка с физиологични разстройства; • Връзка с навиците; • Връзка със сексуалното влечение; • Възраст на болния.

Класификации	Деадаптация при справяне с педагогическите задачи възпитание и обучение.	- негативни девиации (водят до директни негативни последици за личността и/или обществото); - позитивни девиации (водят до позитивни личностови и/или социални резултати и израстване); - социално неутрални девиации.	F10 до F19 на МКБ 10: психични и поведенчески разстройства, дължащи се на употребата на ПАВ F50 до F59 на МКБ 10: поведенчески синдроми, свързани с физиологичните разстройства и соматични фактори (разстройства на храненето, съня, сексуални дисфункции, непланирани от органично разстройство / заболяване, разстройства, свързани с послеродовия период, неклассифицирани другаде; злоупотреба с вещества, <u>непредизвикващи зависимост</u>) F63 на МКБ 10: разстройствата на навиците и влеченията (хазарт, клептоманията и др.)
	- слаба учебна успеваемост; - нарушения във взаимоотношенията с връстниците; - емоционални нарушения; - поведенчески отклонения (най-често нарушения в дисциплината, хипербягство, хиперактивност, опозиционно поведение, пушене, наркомания и хулиганство)	- Нестандартно поведение . Характеризира се с иновативност на мисловния, творческия и поведенчески процес, която излиза от стереотипните обществени рамки на нормалното поведение и води до личностово и/или обществено развитие. - Деструктивно поведение . Характеризира се спрямо целе-	F65 на МКБ 10: разстройства на сексуалното влечение (фетишизъм, ексхибиционизъм, воайорство, педофилия, садомазохизъм и други.) Типология на поведенческите разстройства с типично начало в детството и юношеството : F90 на МКБ 10: хиперкинетични разстройства . Характеризират се с ранно начало (първите пет години), липса на постоянство при дейностите, които изискват когнитивно участие, склонност за прехвърляне от една дейност към друга, без да се завършва изцяло нито една, съчетано с дезорганизирана, зле регулирана, прекомерна активност. Хиперкинетичните деца често са безразсъдни и импулсивни, предразположени към злоупотреби и нарушават дисциплината по-скоро поради необмислени прояви, отколкото поради преднамерено незначително предизвикателство. F91 на МКБ 10: разстройства в поведението . Характеризират се с повтарящ се и устойчив модел на дисоциално, агресивно / предизвикателно поведение в сериозен разрез

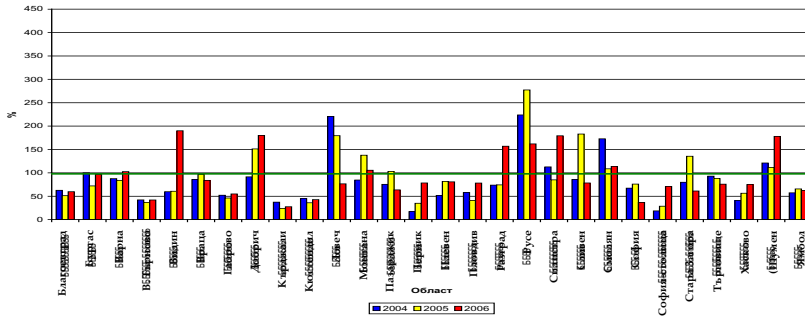
	насочеността на деструктивния акт: вътрешна (автодеструктивна) и външна (по отношение на социалните норми). Външнонасоченото деструктивно поведение се дели на адиктивно (цели бягство от реалността) и антисоциално (нарушаване на правила по типа на противоправно, асоциално и безнравствено поведение). • Девияция (лат. 'deviate', отклонение, нарушение) е всяко отклонение от общоприетата обществена норма, поради което понятието за девиантно поведение е много широко.	със съответните за възрастта социални норми. То е по-тежко от обикновената детска палавост / юношеско непокорство и предполага траен модел на поведение (поне шест месеца): прекомерна склонност към побой и грубиянство; жестокоост към хора или животни; тежка разрушителност спрямо предмети и вещи; подпалване на пожари, кражби, чести лъжи, бягство от училище и от дома; необичайно чести и тежки изблици на гняв и неподчинение. Това поведение е подчертано, а не инцидентно. Чертите на поведенческото разстройство могат да бъдат симптоми и при други психични заболявания, при което трябва да се кодира основната диагноза. В тази рубрика попадат следните болестни отклонения: Разстройства, ограничени в семейната обстановка. Включват диссоциално или агресивно поведение (а не просто предизвикателно, противопоставящо се или разрушително поведение), при което абнормното поведение е изцяло, или почти изцяло, ограничено до дома и до взаимоотношенията с членовете на семейството или на домакинството. Необходимо е да са удовлетворени всички критерии за F91, за да се постави тази диагноза. Тежко разстройките взаимоотношения дете/родител сами по себе си не са достатъчни за поставяне на диагноза. Несоциализирано разстройство. Характеризира се със съчетание от устойчиво диссоциално или агресивно поведение (удовлетворяващо всички диагностични критерии за F91, а не просто предизвикателно, противопоставящо се или
--	---	--

	• Асоциалното поведение среща различни интерпретации в научната литература, която го отнася до пропуски във възпитанието, образователно изоставане, „проблемност“, антисоциалност, морална ретардация, морален дефект, социална неадаптивност, младежка делинквеност, насилие, хулиганство. Терминологичните разлики размиват съдържанието на понятието „асоциално поведение“, но в общи линии то се отнася до обществено укоримо поведение, което нарушава общоприетата морална норма.	разрушително поведение) и изразено дълбоко нарушение на взаимоотношенията с другите деца. Разстройството на самостоятелно агресивно поведение Несоциализирано агресивно разстройство Социализирано разстройство. Характеризира се с устойчиво диссоциално / агресивно поведение (удовлетворяващо F91) на деца, които обикновено добре се вграждат в група от връстници. Разстройството на поведението, групов тип. Характеризира се с групови престъпни действия. Разстройството с противопоставяне и предизвикателство. Наблюдава се у по-малки деца и се характеризира с отчетливо предизвикателно, непослушно, разрушително поведение, но не включва престъпни действия / по-тежки форми на агресивно или диссоциално поведение. Изисква да са удовлетворени общите критерии за F91. Крайно невъзпитаното или пакостливо поведение не е достатъчно. При по-големи деца клинично значимите поведенчески разстройства се съчетават с диссоциално / агресивно поведение, което надхвърля рамките на обикновеното непослушание, предизвикателство или разрушителност. Други разстройства в поведението Разстройството в поведението, неутончено. Разстройството на поведението в детска възраст БДУ; Поведенческо разстройство в детска възраст БДУ. F92 на МКБ 10: смесени разстройства в поведението и емоциите. Характеризират се с комбинация от устойчиво аг-
--	---	--

		ресивно, диссоциално или предизвикателно поведение с явни и подчертани симптоми на депресия, тревожност или други емоционални нарушения. Трябва да бъдат удовлетворени едновременно критериите за поведенческо и емоционално разстройство в детството (F91 и F93). В F94 на МКБ 10: разстройства на социалното функциониране с начало, типично за детството и юношеството. Общото са абнормности в социалното функциониране, които започват в детството, но (за разлика от генерализираните разстройства в развитието) нямат като първоначален белег явна конституционална социална неспособност или дефицит, които да обхващат всички области на функциониране. За много от случаите се смята, че решаваща роля в етиологията им играят социалната депривация или подчертаната неадекватност на средата.
	● Антисоциалното (деликвентно, противоправно, дисоциално) поведение представлява нарушение на правна норма. ● Общественостно е всяко поведение, което застрашава или уврежда съществуващи обществени отношения, независимо дали нарушава установена в обществото норма.	

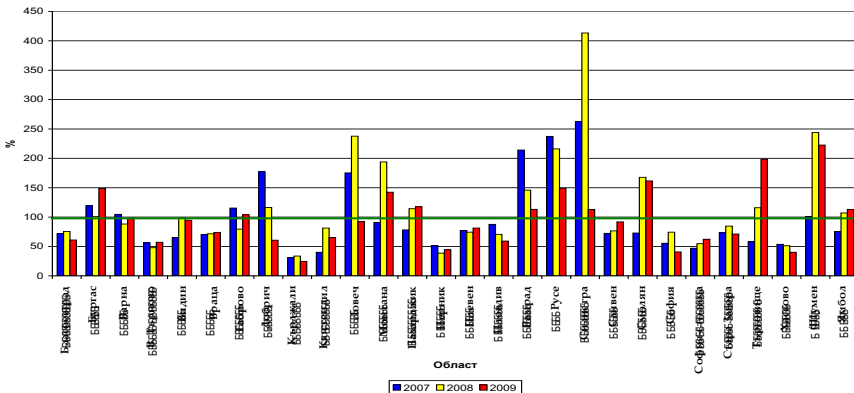
РИСКОВИ ФАКТОРИ

Фигура 1. Брой на децата с наложени възпитателни мерки като процент от децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви (2004-2006 г.)

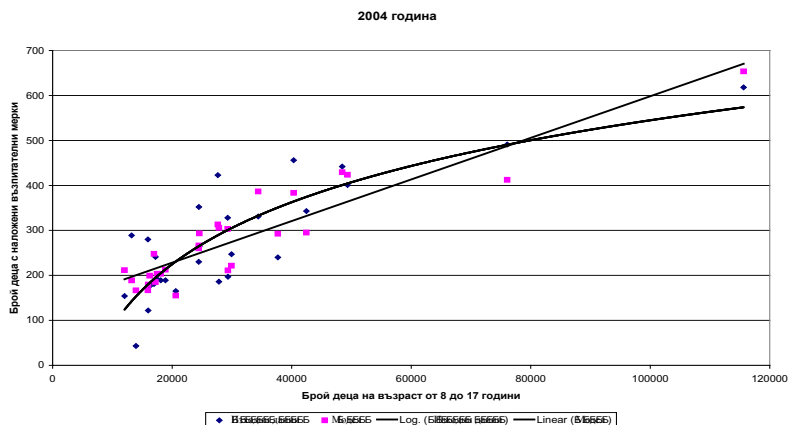
Вж. стр. 30

Фигура 2. Брой на децата с наложени възпитателни мерки като процент от децата, преминали през ДПС за извършените от тях противообществени прояви (2007-2009 г.)

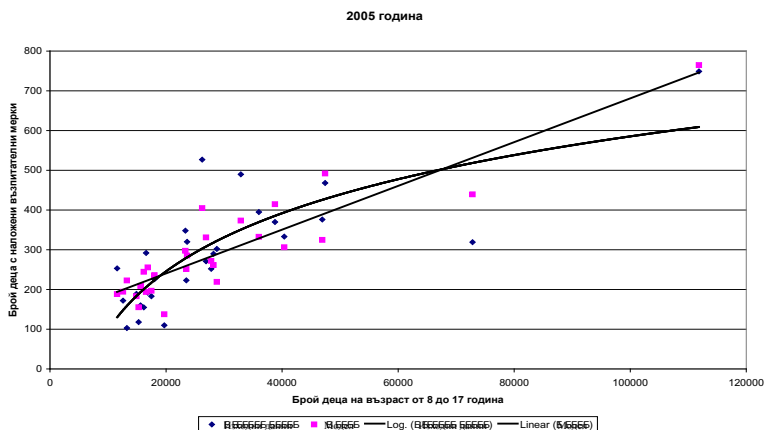
Вж. стр. 31

Фигура 4. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

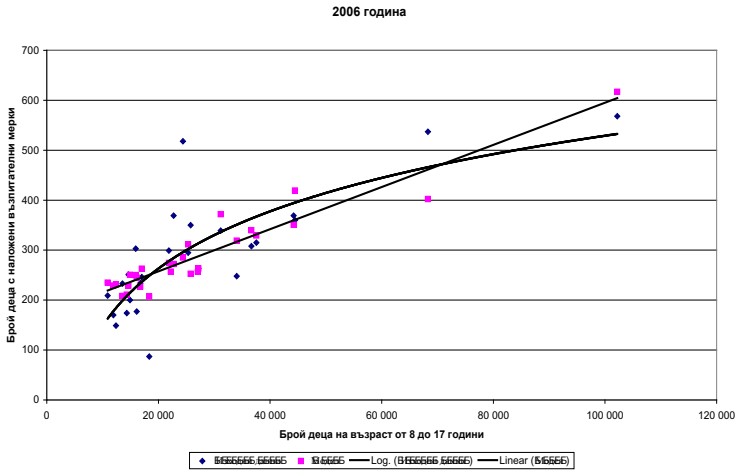
Вж. стр. 34

Фигура 5. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

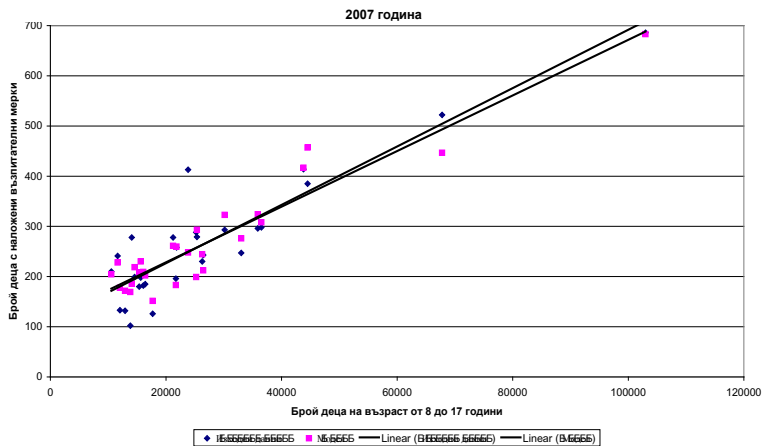
Вж. стр. 35

Фигура 6. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Вж. стр. 35

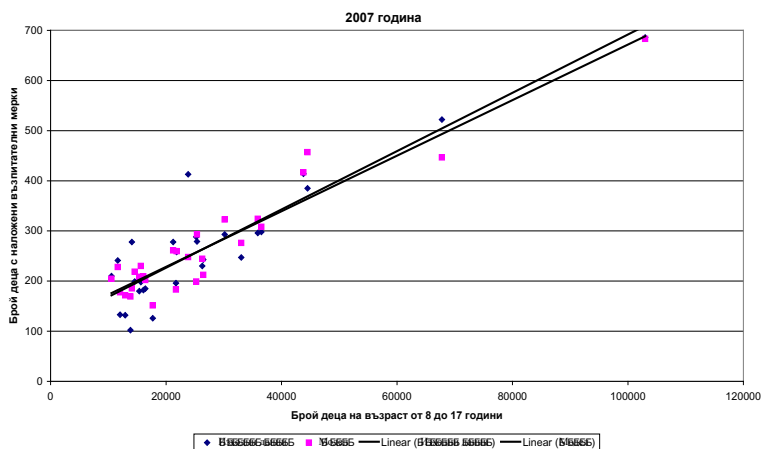
Фигура 7. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Вж. стр. 36

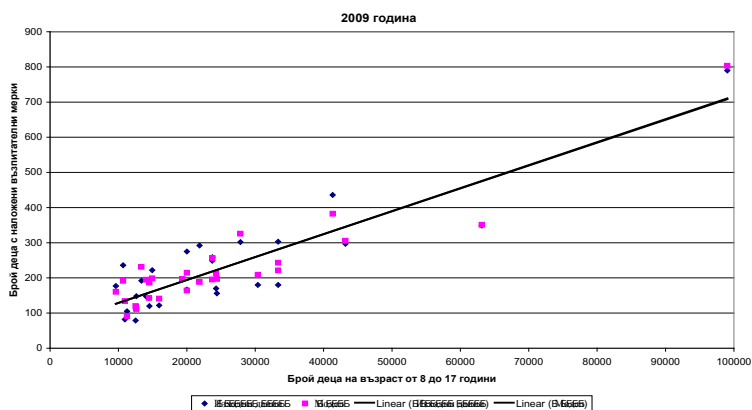
Цветно приложение

Фигура 8. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Вж. стр. 36

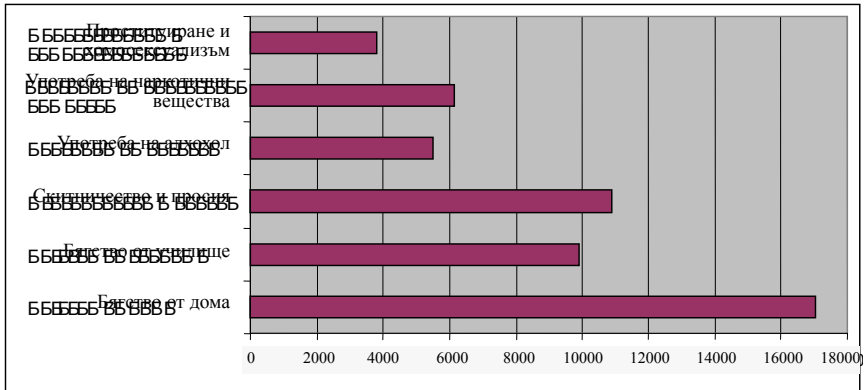
Фигура 9. Промяна на модела на връзката между броя на децата с наложени възпитателни мерки, като резултат, и броя на децата на възраст от 8 до 17 години включително, като фактор, след транслятора

Вж. стр. 37

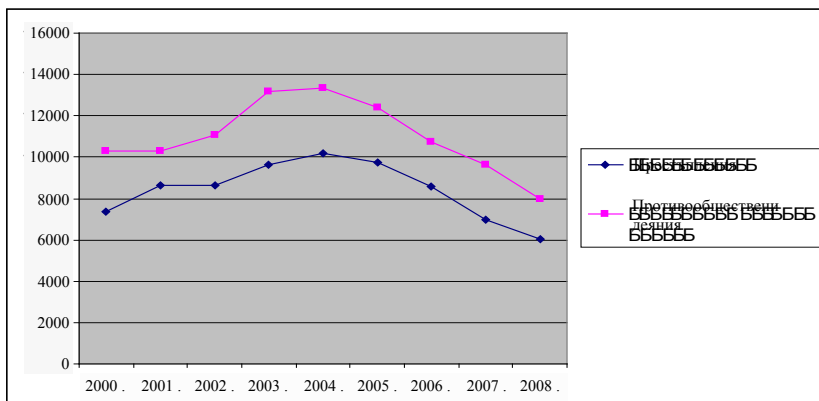
РИСКОВИ ФАКТОРИ

Графика 1

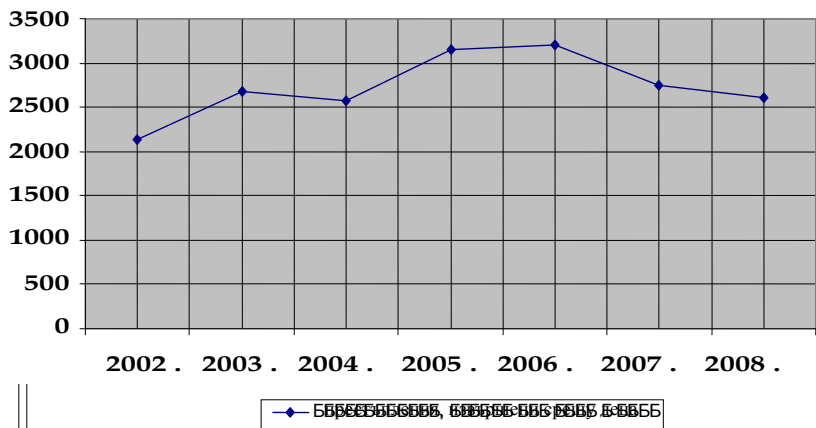
Вж. стр. 44

Графика 2

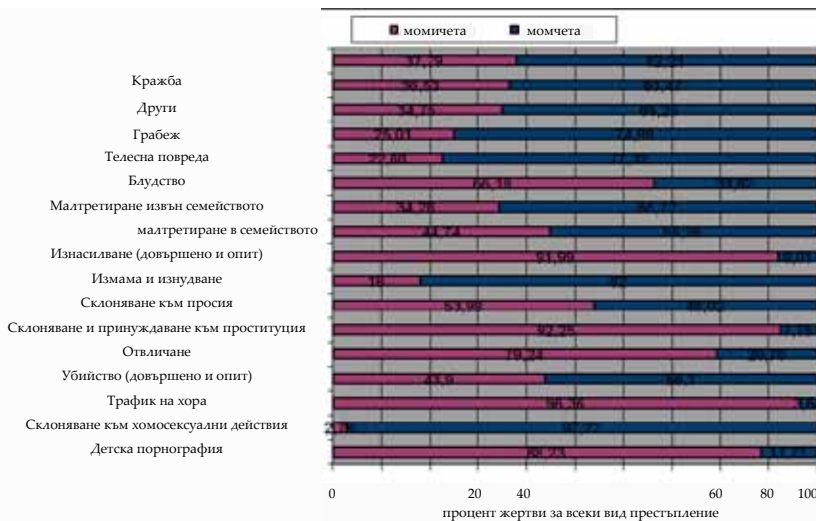
Вж. стр. 44

Графика 3

Вж. стр. 48

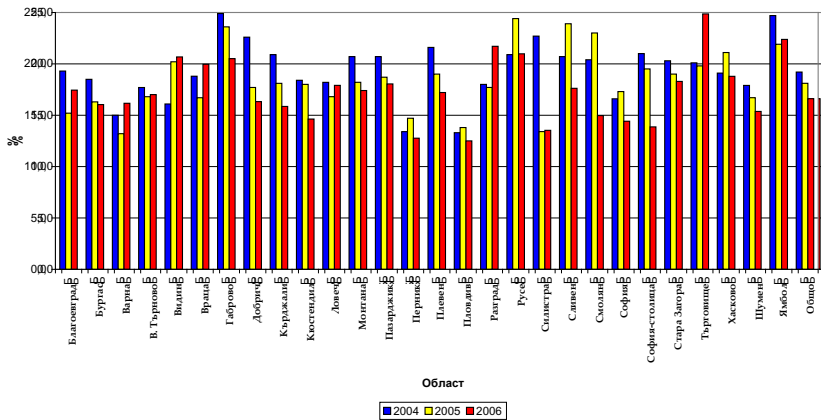
Графика 4

Вж. стр. 49

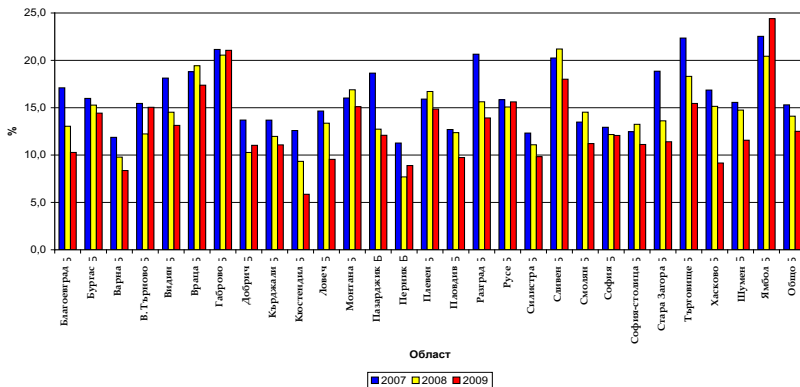
РИСКОВИ ФАКТОРИ

Деца, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

Вж. стр. 172

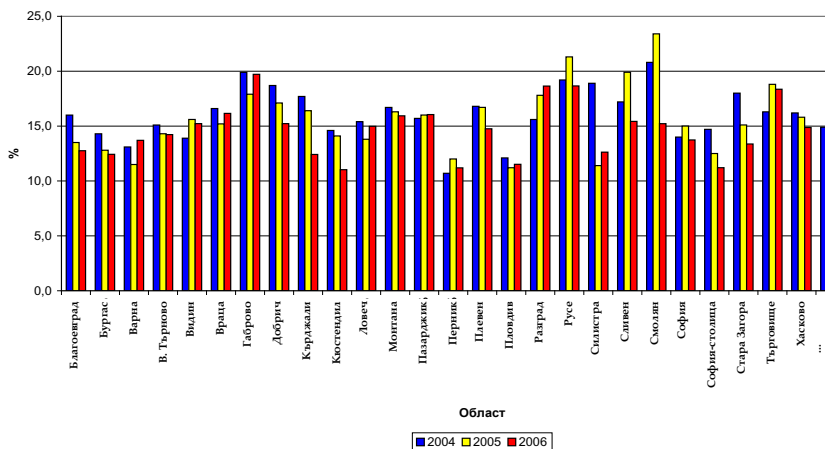
Деца, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, извършители на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

Вж. стр. 172

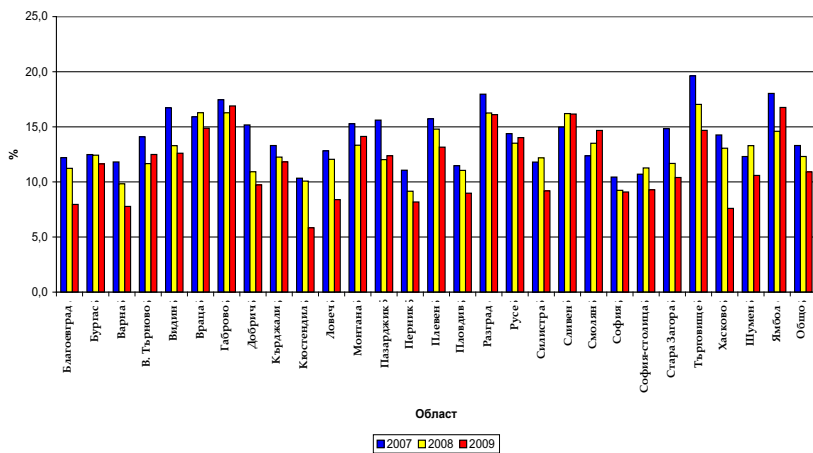
Цветно приложение

Деца, заподозрени и уличени в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, заподозрени и уличени в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

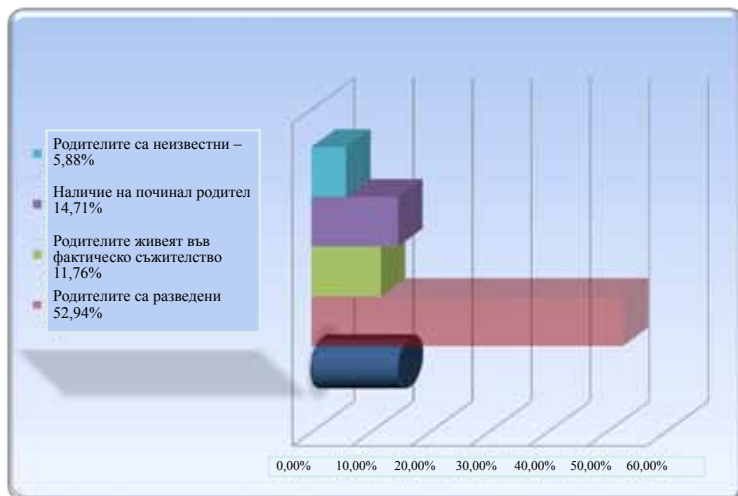
Вж. стр. 173

Деца, обвиняеми в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите, като процент от всички лица, обвиняеми в извършване на престъпления срещу личността и собствеността на гражданите

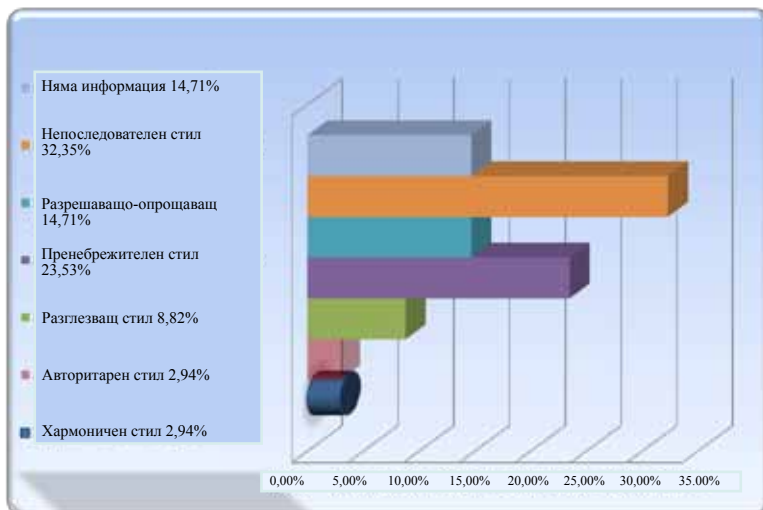
Вж. стр. 173

**Графика 1. Разпределение
по вид семеен статус на родителите**

Вж. стр. 174

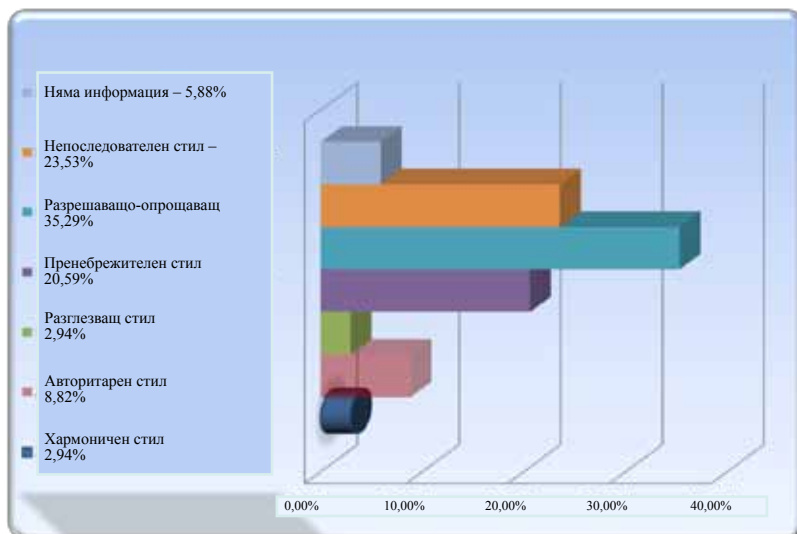
**Графика 2. Разпределение в зависимост от стила
на родителстване на бащата**

Вж. стр. 175

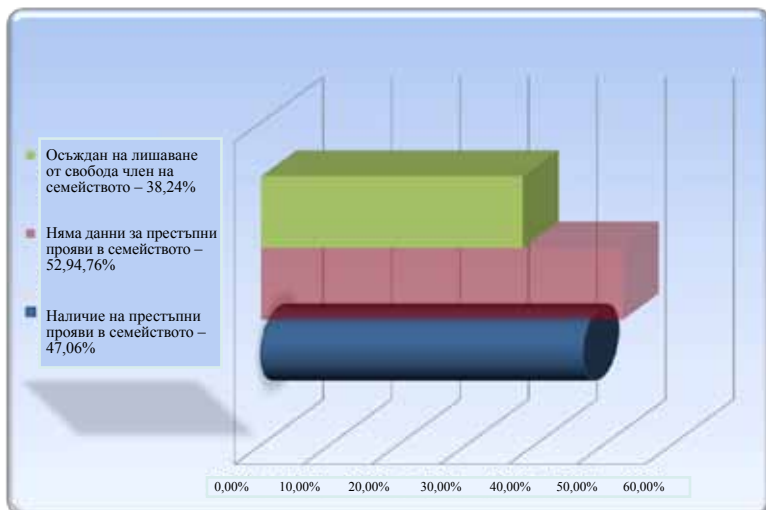
Цветно приложение

Графика 3. Разпределението в зависимост от стила на родителстване на майката

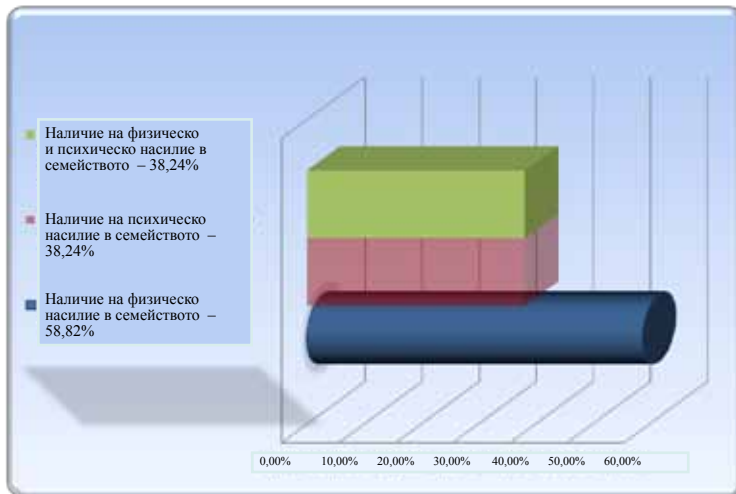
Вж. стр. 175

Графика 4. Разпределение в зависимост от наличието на престъпни прояви в семейството

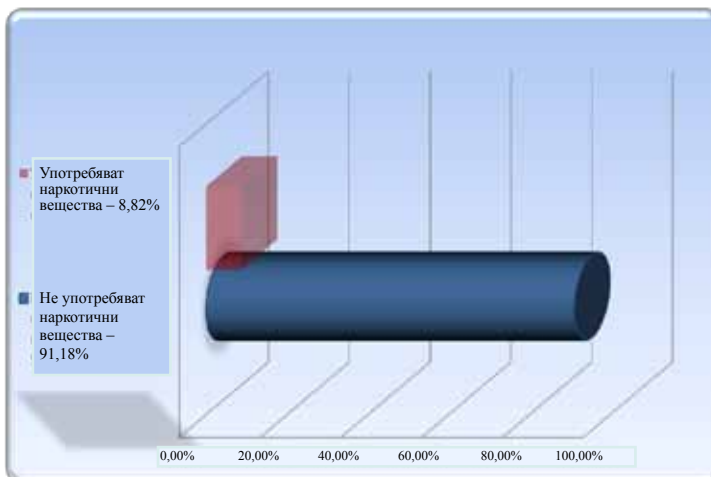
Вж. стр. 176

Графика 5. Разпределение по данни за физическо и психическо насилие в семейството

Вж. стр. 176

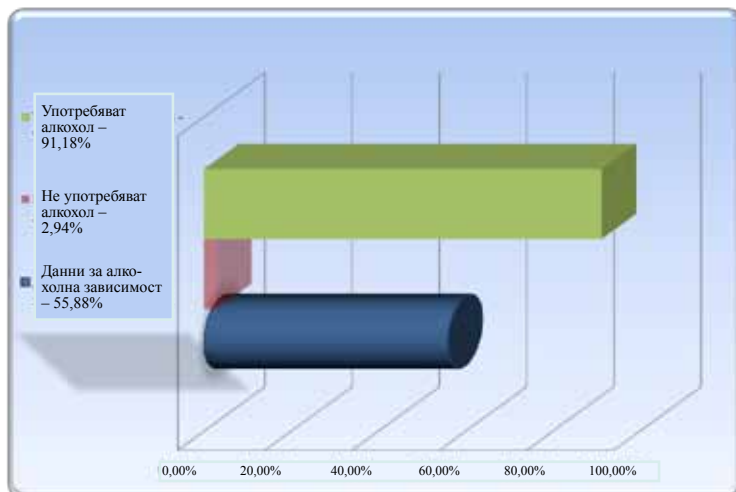
Графика 6. Разпределение в зависимост от употребата на наркотични вещества при родителите

Вж. стр. 177

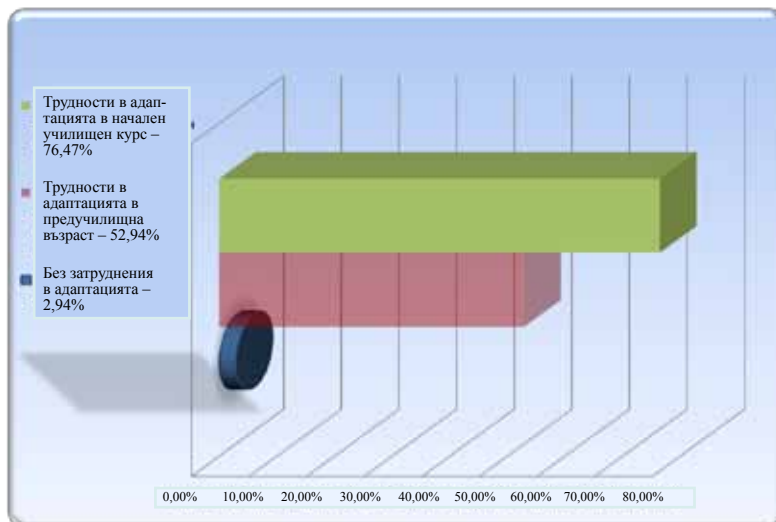
Цветно приложение

Графика 7. Разпределение в зависимост от употребата на алкохол при родителите

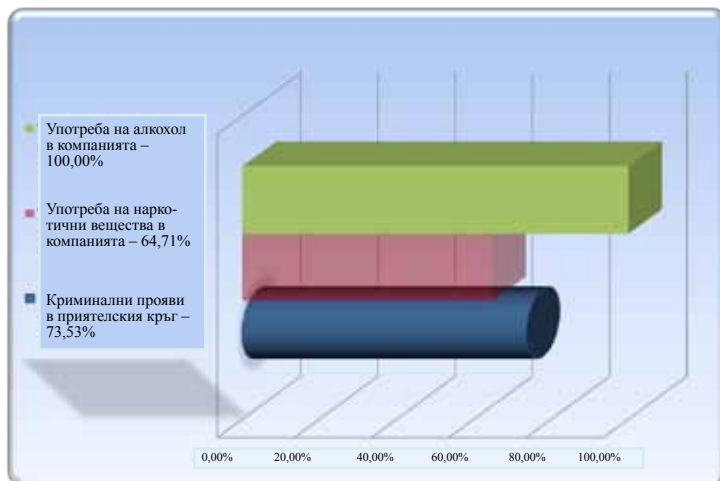
Вж. стр. 177

Графика 8. Разпределение в зависимост от наличието на трудности в адаптацията в предучилищен и начален курс

Вж. стр. 178

Графика 9. Разпределение в зависимост от функционирането на приятелската среда

Вж. стр. 178

**Рискови криминогенни и виктимогенни
фактори при децата**
изследване

Автори: Колектив

Рецензенти:

доц. Нели Петрова-Димитрова

доц. Владимир Велинов, дм

© Съюз на съдиите в България, издател

© „Камея Дизайн“ ООД, предпечатна подготовка

© „Камея Дизайн“ ООД, корица

печат: „ЕКСПЕРТПРИНТ“ ООД

Статистическото и криминологичното изследване, изследването на съдебното разпознаване и управление на рисковете, както и аналитичното интерпретиране на резултатите за целите на социологическото и психологичното изследване е осъществено в рамките на проект на Съюза на съдиите в България: „Единен индекс на детската престъпност”, финансиран от УНИЦЕФ-България за 2009-2010 г., а социологическото и психологичното изследване в частта за събиране и първична обработка на емпирични данни – в рамките на проект на Съюза на съдиите в България „Братчетата на Гаврош пред Темида: правосъдие в полза на детето”, финансиран от Министерството на правосъдието на Република България за 2009–2010 г.